

We kunnen dit alleen samen doen

Een discursieve benadering van het beeld dat van de NL'er gevormd wordt in de coronapersconferenties

Masterscriptie van Hannah Peters
23 januari 2022

Universiteit
Utrecht

Algemene informatie

Student

Hannah Peters (4275764)

Begeleider

Drs. E.N. Besamusca

Tweede lezer

Dr. S.B. Vitse

Inleverdatum

23 januari 2022

Studie

MA Neerlandistiek
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Woordenaantal

14.048*

*Dit aantal omvat hoofdstuk één tot en met zeven, exclusief de figuren

Verantwoording titel en omslagafbeelding

De quote in de titel is gebaseerd op de slogan van het coronabeleid: "Alleen samen krijgen we corona onder controle". Deze zin roept de vraag op wie de 'we' zijn die dit samen moeten doen. De omslagafbeelding is een screenshot van de coronapersconferentie van 31 maart 2020, geüpload op YouTube (Rijksoverheid, 2020).

Dankwoord

Ik kan nog steeds niet zo goed geloven dat ik me een half jaar lang bezig heb gehouden met de coronapersconferenties, 'de' NL'er en overheidscommunicatie. Dat is het misleidende van terugkijken: nu mijn scriptie is ingeleverd ben ik geneigd om de hoeveelheid tijd en moeite die ik erin heb gestoken te onderschatten. Maar na een aantal jaar studeren weet ik gelukkig beter dan dat. Ik heb hard gewerkt, ik ben trots geweest wanneer ik iets op papier had gezet, was gefrustreerd wanneer het uiteindelijk toch niet relevant genoeg bleek te zijn en voelde me hulpeloos als ik dacht dat ik niet genoeg tijd zou hebben om alles af te maken. Toch heb ik me in deze tijden van trots, frustratie en hopeloosheid – dankzij de mensen om mij heen – nooit alleen gevoeld.

Ik ben dankbaar voor de gesprekken die ik regelmatig voerde met mijn begeleider, Emmeline. Het was niet alleen fijn om op deze manier toch nog naar de universiteit te kunnen, onze gesprekken gaven me keer op keer nieuwe moed. Na zo'n gesprek, waarin we praatten over relevante theorieën én gniffelden over de ongelukkige afkapping van de slogan van het coronabeleid ('Alleen samen krijgen we corona'), zat ik altijd vol nieuwe energie en was ik klaar om weer verder te werken.

Als er een ding is waar ik heel graag minder goed in zou willen zijn, dan is dat piekeren. Vaak vond ik het lastig om in het weekend niet alsnog na te denken over mijn scriptie, en dat te bespreken met mijn partner Hendrik of mijn vrienden (Anneroo, Anouk, Claire, Juul, Libusa, Melisse, Onessa, Saar en Steffi). Zij waren te allen tijde geduldig, maar ook lief genoeg om te zeggen: "Zou je die gedachte niet beter voor maandag kunnen bewaren?" Dank jullie wel voor het samen koken, eten, wandelen, *Buffy* en *The Office* kijken, praten, lachen en plezier maken.

Uiteraard ben ik ook heel blij met de wel-scriptiegerelateerde steun die ik ontvangen heb. Elke woensdag samen met Melisse in de bieb was altijd ontzettend productief, of dat nou was omdat ik hard aan het werk was, of omdat ik even wat minder streng voor mezelf kon zijn en kon praten over series en kattennamen. Ook samen met Hendrik heb ik zowel thuis als in de bieb veel tijd studierend doorgebracht, en ik ben ontzettend blij geweest met onze *home office*, of die nou in Utrecht of in Amsterdam was. Verder ben ik zo blij met de appjes en telefoontjes die ik kreeg van mijn partner, mijn vrienden, mijn ouders, mijn grootouders en mijn tante Moniek en oom Dick, waarin jullie me vroegen hoe het ging, of me succes wensten. Met elk bericht realiseerde ik me dat ik er niet alleen voor stond.

Dank jullie wel allemaal, voor jullie luisterende oren, voor jullie advies, en voor jullie gezelschap. Zonder jullie had ik nooit het van de NL'er gevormde beeld gevonden.

Abstract

De komst van het coronavirus en de daardoor veroorzaakte coronacrisis heeft de overheid genoodzaakt om regelmatig de Nederlandse bevolking te informeren over zowel het verloop van deze crisis als het beleid dat gevoerd wordt om de crisis onder controle te houden. In deze communicatie wordt – al dan niet bewust – een beeld gevormd van de Nederlander. Het doel van dit onderzoek is om dit beeld te verhelderen door antwoord te geven op de hoofdvraag: *Welk beeld van de NL'er wordt discursief gevormd in de coronapersconferenties?*

Uit eerder onderzoek blijkt dat de Nederlander etnisch-nationalistische elementen kenmerkend vindt voor de nationale identiteit, waaronder collectieve feestdagen als Koningsdag en Sinterklaas (Leerssen, 2015; De Hart, 2019). De Nederlander voelt zich slechts in beperkte maten verantwoordelijk en verbonden met Nederland en andere Nederlanders (De Hart, 2019). Daarnaast zijn traditioneel-burgerlijke waarden als een gezin hebben en het financieel goed hebben belangrijk voor de Nederlander. Ook hedonistische waarden als plezier maken zijn zeer belangrijk (Eisinga, Scheepers en Bles, 8 november 2012).

Voor dit onderzoek zijn 53 van de 54 persconferenties die gehouden zijn tussen maart 2020 en februari 2021 geanalyseerd. Dit is gedaan door middel van een kritische discoursanalyse aan de hand van het driedimensionale model van Fairclough (2010). Om dit relatief grote corpus te kunnen analyseren is gebruikgemaakt van analysesoftware Nvivo. De analyse is uitgevoerd op tekstueel, discursief en sociocultureel niveau.

Uit het onderzoek komen een aantal kenmerken en eigenschappen naar voren waarop het beeld van de Nederlander dat gevormd wordt in de coronapersconferenties is gebaseerd. De Nederlander heeft het financieel goed, is hoger opgeleid, hecht belang aan feestdagen met een etnisch-nationalistische grondslag, is saamhorig op deze feestdagen – maar ook in het samen onder controle krijgen van corona – en maakt onderdeel uit van een gezin met (jonge) thuiswonende kinderen.

Nederlanders die niet binnen dit plaatje passen zullen zich in mindere mate herkennen in het in de coronapersconferenties gevormde beeld van de Nederlander. Juist omdat de overheid er voor alle Nederlanders is, zou het nuttig zijn om in toekomstige overheidscommunicatie naar de Nederlandse bevolking ervoor te zorgen dat het gevormde beeld wat minder sterk op een beperkt aantal kenmerken en eigenschappen leunt.

Inhoud

1. Introductie	5
2. Context	7
2.1 Taalgebruik	7
2.2 De komst van een nieuw virus	8
2.3 Van nieuw virus naar pandemie	8
2.4 Coronapersconferenties	9
2.5 Communicatiebeleid van de Rijksoverheid	9
2.6 Maatschappelijke relevantie	9
3. Theoretisch kader	11
3.1 Representatie	11
3.1.1 <i>representatie volgens Hall</i>	11
3.1.2 <i>gesitueerde kennis</i>	11
3.2 Nationalisme en nationale identiteit	12
3.2.1 <i>Nationalisme</i>	12
3.2.2 <i>Nationale identiteit</i>	13
3.3 'De' NL'er	14
3.3.1 <i>Kenmerken van Nederland</i>	14
3.3.2 <i>Verantwoordelijkheid en verbondenheid</i>	15
3.3.3 <i>Burgerlijkheid</i>	15
3.4 Discours, kritische discoursanalyse en het driedimensionale model	18
3.4.1 <i>Discours</i>	18
3.4.2 <i>Kritische discoursanalyse</i>	18
3.4.3 <i>Het driedimensionale model van Fairclough</i>	19
3.5 Overzicht van de hoofdvraag en deelvragen	21
4. Methodologie	22
4.1 Corpusverzameling	22
4.1.1 <i>Rijksoverheid.nl</i>	22
4.1.2 <i>Selectie</i>	22
4.2 Analysemethode	23
4.2.1 <i>Tekstuele analyse</i>	23
4.2.2 <i>Discursieve analyse</i>	24
4.2.3 <i>Socioculturele analyse</i>	24
4.3 Wetenschappelijke relevantie	24
5. Resultaten	26
5.1 Resultaten tekstuele analyse	26
5.1.1 <i>Figuren die betrekking hebben op wat de discursief gevormde NL'er doet</i>	26
5.1.2 <i>Figuur dat betrekking heeft op wat de discursief gevormde NL'er viert</i>	29

5.1.3 <i>Figuren die betrekking hebben op hoe de discursief gevormde NL'er wordt omschreven</i>	29
5.1.4 <i>Figuren die betrekking hebben op hoe de discursief gevormde NL'er leeft</i>	31
5.2 Resultaten discursieve analyse	31
5.2.1 <i>Saamhorigheid</i>	31
5.2.2 <i>Kerken, moskeeën, Kerstmis en ramadan</i>	34
5.2.3 <i>Verantwoordelijkheid</i>	37
5.3 Resultaten socioculturele analyse	39
5.3.1 <i>Crisis en overheidscommunicatie</i>	39
5.3.2 <i>De coronapersconferentie</i>	39
5.3.3 <i>Vertrouwen in – en receptie van – de persconferenties</i>	41
6. Discussie	43
6.1 Wat doet de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?	43
6.2 Wat viert de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?	44
6.3 Hoe wordt de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties omschreven?	44
6.3.1 <i>Als individu?</i>	44
6.3.2 <i>Als collectief?</i>	45
6.4 Hoe leeft de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?	45
7. Conclusie	47
7.1 Inzichten	47
7.2 Reflectie	48
7.3 Suggesties voor verder onderzoek	49
Bibliografie	51
Bijlagen	63

1. Introductie

Het is januari 2022. Meer dan twee personen per dag zien is moreel twijfelachtig, horeca is sinds december 2021 weer gesloten en studenten volgen hun opleiding via Microsoft Teams. Nederland bevindt zich in de coronacrisis, veroorzaakt door het coronavirus. Het leven dat we hadden voor maart 2020 is inmiddels al zo lang veranderd dat we het bijna gewend zijn.

We worden geacht ons zo te gedragen dat het aantal besmettingen beperkt blijft en de zorg niet wordt overbelast. De Nederlander hoeft echter niet zelf uit te vinden wat hierbij het gewenste gedrag is. Om ons te behoeden voor verkeerd gedrag en te informeren over het goede, worden we door middel van persconferenties regelmatig toegesproken namens de overheid. Tijdens de coronapersconferenties geven de minister-president en/of één of meerdere van de andere ministers een statement over de huidige stand van zaken, en over de invoering van strengere regels of versoepelingen van de huidige regels.

De overheid spreekt ons toe vanuit een idee van wie wij zijn. Maar wat dat idee precies is, is niet helemaal helder. Op Rijksoverheid.nl (Kort overzicht coronamaatregelen, g.d.) staat een actueel overzicht van alle coronamaatregelen, maar geen overzicht van 'de' Nederlander. Toch moeten er in de coronapersconferenties regelmatig keuzes worden gemaakt over wie de Nederlander – al dan niet – is, al is het maar om een relevant voorbeeld te kunnen geven van hoe we ons moeten gedragen. Maar wie is dat dan precies, die toegesproken Nederlander?

Dat is de vraag die ik in mijn onderzoek wil beantwoorden. Wie de Nederlander zelf denkt te zijn en wie de overheid denkt dat de Nederlander is kan overeenkomen, maar het kan ook van elkaar verschillen. Helder maken wie de Nederlander wel – en niet – is, geeft inzicht in het beeld dat de overheid – al dan niet bewust – van de Nederlander creëert in de coronapersconferenties.

In mijn scriptie onderzoek ik aan de hand van transcripten van 53 persconferenties uit de periode maart 2020 tot en met februari 2021 welk beeld er van de Nederlander gevormd wordt in de coronapersconferenties. Dit doe ik door middel van een kritische discoursanalyse, waarvoor ik gebruik maak van het driedimensionale model van Norman Fairclough (2010). Ik begin daarvoor in hoofdstuk twee met een overzicht van de relevante ontwikkelingen voorafgaand aan en tijdens de coronacrisis. In hoofdstuk drie geef ik inzicht in de wetenschappelijke theorieën en inzichten die van belang zijn voor mijn onderzoek. De manier waarop ik mijn analyse uitvoer licht ik toe in hoofdstuk vier. Hoofdstuk vijf is een overzicht van de resultaten van mijn analyse. In hoofdstuk zes gebruik ik de resultaten van mijn analyse om antwoord te geven op mijn deelvragen. Ik sluit mijn scriptie af met hoofdstuk zeven, waarin ik de inzichten die ik heb opgedaan in mijn onderzoek deel en

antwoord geef op mijn hoofdvraag. Ook vermeld ik een aantal verbeterpunten voor mijn onderzoek en geef ik suggesties voor verder onderzoek

2. Context

In dit hoofdstuk geef ik een overzicht van relevante ontwikkelingen, zowel voorafgaand aan als tijdens de coronacrisis. Vervolgens licht ik een aantal keuzes toe die ik gemaakt heb met betrekking tot taalgebruik.

2.1 Taalgebruik

In mijn onderzoek heb ik drie keuzes gemaakt in mijn taalgebruik die wat toelichting vergen. Hoewel er steeds meer genderneutrale taal in het Nederlands gebruikt wordt, zijn veel woorden en uitdrukkingen nog steeds van oorsprong mannelijk. Denk aan woorden als ‘brandweerman’ en ‘ombudsman’, maar ook uitspraken als “we moeten voor dertig man koken” of “kom op, jongens!”. Naomi Combrink (2018) stelt in haar artikel *Het zijn toch maar woorden? Hoe genderongelijkheid in onze taal schadelijk kan zijn* dat het gebruik van alternatieve woorden – bijvoorbeeld ‘brandweerpersoon’ of “we moeten voor 30 mensen koken” – nog vaak tot weerstand leidt. De mensen van wie deze weerstand komt zouden van mening zijn dat taal geen invloed heeft op onze ervaring van de realiteit, zou het een gedoe zijn om onze taalgewoontes te veranderen en zijn er belangrijker maatschappelijke aspecten waarin we verandering aan zouden moeten brengen. Toch heeft taal wel degelijk invloed op hoe we de wereld ervaren.

Om mijn taalgebruik meer inclusief te maken heb ik gekozen om de term ‘NL’er’ te gebruiken wanneer ik het heb over de Nederlander/Nederlandse. Het Nederlands kent enkel een mannelijke en een vrouwelijke vorm voor Nederlander/Nederlandse. Vaak wordt ‘Nederlander’ gebruikt als genderinclusieve term, maar dit is in feite vergelijkbaar met het gebruik van een term als ‘brandweerman’: we wéten dat ook niet-mannelijke Nederlanders brandweerman zijn, maar gebruiken desondanks de mannelijke aanspreekvorm. Ik zie de term NL’er niet als definitieve oplossing voor dit probleem: in feite is het een afkorting van ‘Nederlander’. Maar door ‘NL’er’ te gebruiken wil ik de lezer bewust maken van de gebreken van de Nederlandse taal wanneer het gaat over genderinclusiviteit.

Daarnaast gebruik ik waar nodig een opsomming van drie voornaamwoorden: ‘hun/hun/hen’, ‘zij/haar/haar’ en ‘hij/zijn/zijn’. Zo wil ik aangeven dat wanneer ik het heb over de NL’er heb, ik het niet alleen over mannen en vrouwen heb, maar ook over nonbinaire NL’ers. Een voorbeeld van deze opsomming: “De NL’er kijkt de coronapersconferentie op hun/haar/zijn TV”.

Verder schrijf ik mijn onderzoek vanuit het ik-perspectief. In haar onderzoek uit Donna Haraway (1988) haar kritiek op het idee dat wetenschappelijk onderzoek als doel moet hebben om neutrale of universele resultaten op te leveren. Zij pleit voor een feministische vorm van objectiviteit die zij ‘gesitueerde kennis’ (*situated knowledges*) noemt. Dit houdt in

dat onderzoekers zich bewust moeten zijn van de positie waar vanuit zij hun onderzoek uitvoeren: de onderzoeker moet erkennen dat hun individuele positie gelimiteerd en niet universeel is, en dat dit invloed heeft op de uitvoering en uitkomsten van het onderzoek. Ook voor mij geldt dat mijn onderzoek door mijn persoonlijke perspectief beïnvloed wordt. Om mijzelf en de lezer bewust te maken (en houden) van mijn positionaliteit, schrijf ik mijn onderzoek vanuit het 'ik-perspectief'. Hoewel mijn onderzoek voortbouwt op de wetenschappelijke kennis die al gepubliceerd is, ben ik degene die deze inzichten en theorieën selecteert en toepast voor dit onderzoek. Ik streef naar het uitvoeren van een onderzoek van academische kwaliteit dat repliceerbaar is, terwijl ik tegelijkertijd mijn verantwoordelijkheid neem om aan te kaarten dat ik geen neutrale of universele positie bekleed in dit onderzoek.

2.2 De komst van een nieuw virus

Op 7 januari 2020 wordt door de buitenlandredactie van het Algemeen Dagblad een bericht geplaatst met de headline 'Amerika waarschuwt reizigers voor mysterieuze longkwaal in China'. Hierin wordt beschreven hoe de VS Amerikanen in China waarschuwt voor een mysterieuze ziekte en adviseert direct medische zorg te zoeken als ze onwel geworden zijn na bezoek aan de stad Wuhan, waar het virus voor het eerst is gemeld. Er zijn op dat moment 21 patiënten gemeld die zijn opgenomen in ziekenhuizen in Hongkong vanwege ziekteverschijnselen als koorts, infecties van de luchtwegen en symptomen van een longontsteking. Dit bericht is een van de eerste waarmee lezers van een Nederlandse krant op de hoogte gesteld worden van het coronavirus voordat deze zijn huidige naam verwierf. Op 10 januari 2020 komt de Volkskrant met nieuwe informatie over 'een nieuw, gevaarlijk virus'. De WHO heeft dan net bekendgemaakt dat de ziekte wordt veroorzaakt door een nieuw coronavirus. Het is nog niet zeker of de ziekte van mens op mens kan worden overgedragen en ook de dodelijkheid van het virus wordt nog in twijfel getrokken.

2.3 Van nieuw virus naar pandemie

De eerste besmetting in Nederland wordt bekendgemaakt op 27 februari (Februari 2020: Eerste coronabesmetting in Nederland, g.d.). In minder dan twee weken loopt het aantal besmettingen in Nederland op van tientallen naar duizendtallen: de eerste besmettingspiek vindt plaats op 10 maart 2020, met 1.327 gemelde besmettingen (Maart 2020: Maatregelen tegen verspreiding coronavirus, intelligente lockdown, g.d.). Het daadwerkelijke aantal besmettingen ligt waarschijnlijk hoger: de mogelijkheid tot testen was op dit moment nog zeer beperkt. Dat het er buiten Nederland niet veel beter aan toe gaat wordt een dag later bevestigd door de WHO, die de wereldwijde verspreiding van het COVID-19 virus (in de volksmond simpelweg 'het coronavirus') op 11 maart 2020 tot een pandemie verklaart (Maart 2020: Maatregelen tegen verspreiding coronavirus, intelligente lockdown, g.d.).

Nu, bijna twee jaar later, is de pandemie nog steeds gaande. Wereldwijd zijn er sinds 21 januari 2022 meer dan 340 miljoen besmettingen gemeld en 5,5 miljoen mensen aan het virus overleden (WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard, g.d.). Door de opkomst van nieuwe mutaties, zoals de delta- en omikronvarianten, is het aantal besmettingen per dag de afgelopen twee jaar afwisselend toe- en afgenomen. Momenteel neemt het aantal besmettingen wereldwijd sterk toe, en in Nederland wordt momenteel het aantal gemelde besmettingen per dag elke dag hoger dan ooit tevoren, met gemiddeld 41 duizend besmettingen per dag (Positief geteste mensen, g.d.). Het aantal overlijdensgevallen neemt daarentegen wereldwijd af, en ook in Nederland neemt het dodenaantal ten opzichte van het besmettingsgetal af (Sterfte, g.d.).

2.4 Coronapersconferenties

Vanaf maart 2020 worden vanuit de Nederlandse overheid adviezen en maatregelen verstrekt waaraan iedereen in Nederland zich dient te houden. Zo probeert de overheid te voorkomen dat het aantal besmettingen, ziekenhuisopnames en sterfgevallen toeneemt. De communicatie van maatregelen en ontwikkelingen naar de Nederlandse bevolking vindt plaats via persconferenties. In totaal zijn er 67 persconferenties gehouden, waarvan 47 in 2020, 19 in 2021 en één in 2022 (Video's en letterlijke teksten persconferenties coronavirus, g.d.). Vrijwel alle persconferenties tot nu toe bestaan uit een inleidend statement van minister-president Mark Rutte en de mogelijkheid voor vragen van journalisten van Nederlandse nieuwsbronnen. Afwisselend geven ook andere ministers een statement tijdens de persconferenties. Veruit de meeste van deze aanvullende statements zijn gegeven door voormalig minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Hugo de Jonge.

2.5 Communicatiebeleid van de Rijksoverheid

De frequente voorziening in informatie vanuit de overheid is ten dele het gevolg van de informatieplicht van de overheid (Communicatiebeleid van de Rijksoverheid, g.d.). De overheid dient informatie te geven over haar werking, kondigt nieuw beleid aan en legt dit beleid uit. Ook de coronapersconferenties zijn onderdeel van het toespreken van de burgers van Nederland. Hiervoor geldt echter dat er aanzienlijk meer nadruk ligt op het toespreken van de Nederlandse bevolking dan op het informeren van de pers.

2.6 Maatschappelijke relevantie

De coronapersconferenties zijn een unieke vorm van overheidscommunicatie: nog niet eerder werden er zo veel persconferenties over één onderwerp gehouden waarbij de bevolking van Nederland direct wordt toegesproken. Met het houden van deze

persconferenties is de overheid genoodzaakt om zich bezig te houden met de vraag wie die bevolking van Nederland precies is. Of dit nu een actief proces is of een onderbewuste beeldvorming, er wordt een bepaald beeld gevormd van de NL'er. Door te verhelderen wat dat beeld precies is, wordt ook duidelijk wie er niet binnen dit beeld passen. Omdat de overheid er voor de gehele bevolking moet zijn, kan deze informatie nuttig zijn om de overheidscommunicatie naar 'de' NL'er in het vervolg inclusiever te maken. Mijn hoofdvraag is daarom:

Welk beeld van de NL'er wordt er discursief gevormd in de coronapersconferenties?

3. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk leg ik de wetenschappelijke theorieën en inzichten die van belang zijn voor mijn onderzoek uit. Ik begin met een uitleg van de concepten representatie en gesitueerde kennis. Vervolgens richt ik me op de concepten nationalisme en nationale identiteit. Daarna kijk ik wie 'de' NL'er wordt verondersteld te zijn in wetenschappelijk onderzoek. Tot slot leg ik uit wat discours is, wat bedoeld wordt met kritische discoursanalyse en wat het driedimensionale model van Fairclough inhoudt.

3.1 Representatie

3.1.1 representatie volgens Hall

In de persconferenties wordt de NL'er niet alleen toegesproken, maar ook gerepresenteerd door de overheid. Volgens Stuart Hall (2013b) is representatie de mentale productie van de betekenis van concepten door middel van taal. Deze betekenisgeving is volgens hem afhankelijk van twee systemen van representatie. Het eerste systeem is de verzameling van concepten en ideeën die zijn georganiseerd en verbonden in complexe netwerken. Deze systeemorganisaties zijn niet volledig uniek van persoon tot persoon, maar overlappen wel: doordat mensen gedeelde systemen van representatie hebben, kunnen ze op een betekenisvolle manier over hun wereld communiceren. Dat is dan ook het tweede organisatiesysteem: taal. Om op een betekenisvolle manier te kunnen communiceren over concepten en ideeën is taal nodig. Het eerste systeem stelt ons in staat concepten en ideeën te organiseren en te verbinden. Het tweede systeem geeft ons woorden om deze concepten en ideeën te benoemen. De verbinding tussen concepten en taal is wat representatie genoemd wordt.

In de breedste zin begrijpen we dus de inhoud van de persconferenties omdat we gedeelde systemen van representatie hebben. Maar ook binnen de persconferenties zelf worden bepaalde representaties versterkt. Soms ontstaan zelfs nieuwe concepten en representaties: voor de coronacrisis zou 'anderhalvemetermaatschappij' veel vraagtekens oproepen, want er zou geen algemeen gedeelde betekenis voor het woord bestaan. De betekenis die we aan woorden geven, is volgens Hall niet in steen gebeiteld. Betekenis is geen vast bestanddeel van dingen en concepten, maar iets dat geproduceerd wordt in representatie. Er bestaan verschillende theorieën over de manier waarop representatie werkt. Ik richt mij in dit onderzoek op de discursieve benadering van representatie, die ik later in dit hoofdstuk verder uitleg.

3.1.2 gesitueerde kennis

Haraways notie van gesitueerde kennis – onderzoekers moeten zich bewust zijn van de invloed van hun individuele positie op de uitvoering en uitkomst van een onderzoek – is gericht naar wetenschappelijk onderzoek, maar ook voor andere instituties van

kennisproductie en -verspreiding geldt dat deze kennis beïnvloed wordt door de positie van degenen die kennis produceren. Ook bij de ontwikkeling van informatie over de coronacrisis in de coronapersconferenties speelt positionaliteit een rol. Zo is de overheid geen spiegel van de samenleving: volgens Mark Bovens en Anchrit Wille (2011) is Nederland een diplomademocratie. Hoe hoger het afgeronde opleidingsniveau en hoogst behaalde diploma, hoe groter de politieke invloed die burgers hebben. De term 'democratie' staat hier wat paradoxaal: democratie gaat ten slotte over vertegenwoordiging van (de belangen van) de gehele bevolking. De diplomademocratie is dan ook een democratie die steeds meer neigt naar een meritocratie, waarbij geregeerd wordt door 'de besten'. Ook Remieg Aerts (1998) merkte al bijna 15 jaar eerder op dat opleidingsniveau als maatschappelijke positiebepaler 'het milieu van herkomst' vervangt. Bovens en Wille stellen dat een diplomademocratie een negatieve uitwerking kan hebben op de politieke en sociale stabiliteit van Nederland. Zo kan een ondervertegenwoordiging van lager en middelbaar opgeleiden in de politiek ervoor zorgen dat hun belangen minder goed worden behartigd. Daarnaast blijkt dat opleidingsniveau invloed heeft op het vertrouwensniveau van burgers in de politiek: laagopgeleide burgers staan wantrouwiger tegenover de politiek en de overheid dan hoogopgeleide burgers. Met het concept gesitueerde kennis als uitgangspunt is het aannemelijk dat de oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden in de politiek invloed heeft op het coronabeleid. Dit zou de keuze voor bepaalde woorden en zinsformuleringen die gebruikt worden bij de coronapersconferenties kunnen beïnvloeden.

3.2 Nationalisme en nationale identiteit

NL'ers worden ten dele gekarakteriseerd door hun verbinding met Nederland en de Nederlandse nationaliteit. In deze paragraaf leg ik uit wat nationalisme precies is, en welke ideeën er bestaan over de nationale identiteit en de Nederlandse identiteit in het bijzonder.

3.2.1 Nationalisme

Joep Leerssen (2015) stelt dat discussies over nationalisme vaak uit de hand lopen omdat mensen onderling verschillende betekenissen hanteren, maar wel allemaal de term nationalisme gebruiken. Om toch antwoord te kunnen geven op de vraag wat nationalisme precies is, geeft Leerssen een uiteenzetting van verschillende definities van, en stellingen over, nationalisme. Zo omschrijft hij twee vormen van nationalisme: etnisch en civiek nationalisme. Etnisch nationalisme heeft als grondslag de overeenkomstige afkomst en geschiedenis van een samenleving. Het is deterministisch: binding aan een land is aangeboren, je kan er niks aan veranderen. Aan de andere kant staat civiek nationalisme: het 'wij-gevoel' van een samenleving berust niet op afkomst en geschiedenis, maar op de welwillendheid van een samenleving om een bepaalde cultuur aan te hangen. Civiek nationalisme is voluntaristisch: je kiest ervoor om je tot een bepaalde groep te rekenen en bevestigt deze keuze elke dag opnieuw (Renan in Leerssen, 2015). Deze twee vormen van nationalisme staan lijnrecht tegenover elkaar, maar zijn wel aan elkaar verbonden door

middel van een zogenaamde *sliding scale*. Dit betekent dat nationalisme doorgaans niet volledig civiek of nationalistisch is, maar dat het vaak elementen van beide bevat. In sommige gevallen is dit meer civiek, in anderen meer etnisch.

Een meer etnische uiting van nationalisme laat zich vrij gemakkelijk verbeelden door symbolen uit de geschiedenis van Nederland. Het hijsen van de Nederlandse vlag en het zingen van het Nederlandse volkslied geven een binding met Nederland weer op basis van historische elementen. Omdat civiek nationalisme niet bouwt op het verleden maar juist berust op de constante heroverweging en herbevestiging van elementen waaruit de nationale identiteit bestaat, is het eerdergenoemde 'wij-gevoel' minder spectaculair en meer alledaags, en daarmee minder direct herkenbaar als nationalisme. Het is wat Michael Billig (1993, geciteerd in Joep de Hart en Maroesjka Versantvoort, 2019) 'banaal nationalisme' noemt. De Hart en Versantvoort lichten de term toe met voorbeelden als nationale ceremonies en sportgebeurtenissen waarin terloops gesproken wordt over wat 'wij' delen, waarbij 'wij' doelt op NL'ers. Dit is ook terug te zien in zowel de coronapersconferenties als de coronatoespraken van Rutte, waarin de NL'ers regelmatig met 'wij' worden toegesproken.

3.2.2 Nationale identiteit

Tussen de wetenschappelijke en de publieke benadering van de nationale identiteit bestaat een tweedeling (Henk te Velde, 2008; Leerssen, 2015; Will Tiemeijer, 2021). In de wetenschap, maar ook in adviesraden (die vaak bestaan uit wetenschappers) wordt volgens Tiemeijer over de nationale identiteit liever niets definitiefs op papier gezet. Ook Te Velde merkt op dat vrijwel alle wetenschappers die zich bezighouden met het onderwerp, uitgaan van nationale identiteit als een veranderlijk fenomeen dat pas in relatie tot andere identiteiten gedefinieerd kan worden. Dit veroorzaakt volgens hem een kloof tussen delen van de wetenschap enerzijds en de maatschappij anderzijds. Burgers vinden doorgaans namelijk wél dat de nationale identiteit bestaat, en dat er bepaalde (culturele) kenmerken zijn die men typerend voor de nationale identiteit vindt.

Volgens Leerssen bestaan verzameltermen als 'de NL'er' alleen in abstracte zin, en dit nodigt daarmee uit tot de (theoretische) observatie dat 'de' identiteit niet bestaat. Toch zijn bij het nadenken over de invulling van deze identiteit een aantal kanttekeningen te plaatsen. Zo merkt Leerssen op dat er de laatste decennia steeds vaker over Nederlandse identiteit gesproken wordt met betrekking tot de mate waarin mensen zichzelf NL'er voelen en de redenen waarom ze dat doen (in De Hart en Versantvoort, 2019). Deze vrijheid van invulling van de inhoud van de nationale identiteit staat mensen toe om deze identiteit te omarmen, ook al is niet geheel duidelijk wat daarmee precies bedoeld wordt. Een situatie waarin álles als Nederlandse identiteit beschouwd kan worden – van de Elfstedentocht tot een patatje Joppie – maakt het volgens Leerssen vrijwel onmogelijk om op een zinvolle manier te praten

over het bestaan van een nationale identiteit die invloed heeft op de tastbare, concrete werkelijkheid van het dagelijks bestaan in (en van) Nederland.

Een absolute definitie waarin 'de' NL'er gedefinieerd kan worden in de coronapersconferenties en -toespraken bestaat dus niet. Er zijn geen vaste maatstaven waaraan de NL'er herkend kan worden. Maar ondanks Leerssens kritiek op vrije interpretatie van de Nederlandse identiteit, zijn er bepaalde thema's en concepten die constant terugkeren wanneer er gesproken wordt over 'de' NL'er, ook wanneer aan NL'ers zelf wordt gevraagd om aan te geven wat zij als kenmerkend voor henzelf beschouwen.

3.3 'De' NL'er

De Nederlandse identiteit heeft invloed op de tastbare, concrete werkelijkheid waarin wij leven. Dit blijkt ook uit het enquête-onderzoek dat Joep de Hart (2019) gebruikt voor zijn onderzoek naar de vraag of er zoiets bestaat als de Nederlandse identiteit. Van de bijna 5000 respondenten geeft ongeveer vier op de tien deelnemers aan dat er zoiets is als de Nederlandse identiteit, en nog eens vier dat dit in sommige opzichten geldt. In deze paragraaf licht ik toe welke aspecten als kenmerkend voor de (huidige) Nederlandse identiteit worden beschouwd.

3.3.1 Kenmerken van Nederland

Uit het onderzoek van De Hart blijkt dat in de top twintig van meest kenmerkende elementen van de nationale identiteit vooral etnisch-nationalistische kenmerken staan, zoals de Nederlandse taal en vlag, collectieve feesten, feestdagen in de familiesfeer en landschapkenmerken zoals molens en dijken. Civiek-nationalistische kenmerken, zoals democratie en vrijheid van meningsuiting, scoren een stuk minder hoog. Ook is gemeten welke kenmerken de respondenten niet-kenmerkend vinden voor de Nederlandse identiteit, oftewel wat zij on-Nederlands vinden. Wat opvalt is dat kenmerken die geassocieerd worden met de islam – de religie zelf, de hoofddoek, de ramadan en het Suikerfeest – hoog op deze lijst staan. De respondenten kregen ook de mogelijkheid om zelf aan te geven wat belangrijke kenmerken van Nederland zijn. Vaak genoemde kenmerken zijn 'vrijheid van meningsuiting', 'tolerantie', 'democratie' en 'vrijheid'. Iets minder frequent maar wel duidelijk aanwezig zijn kenmerken als 'saamhorigheid', 'feestdagen', 'gezondheidszorg' en 'multicultureel'. Om te onderzoeken of deze kenmerken ook voor de in de coronapersconferenties toegesproken NL'er van belang zijn, heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

1. *Wat doet de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?*
2. *Wat viert de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?*

3.3.2 Verantwoordelijkheid en verbondenheid

Ook is in het onderzoek van De Hart gekeken naar de mate waarin mensen zich thuis in Nederland, verbonden met NL'ers, verbonden met Nederland of verantwoordelijk voor Nederland voelen. Het blijkt dat respondenten zich slechts in beperkte mate verantwoordelijk voelen voor Nederland. Wel geeft meer dan de helft van de respondenten aan zich verbonden te voelen met NL'ers. De Hart stelt dat verbondenheid met zowel Nederland als NL'ers het hoogst is op momenten waarop doorgaans veel wordt teruggeblikt, gerefereerd wordt aan het collectieve geheugen of het besef van een gedeelde geschiedenis wordt opgefrist. Dit zijn onder andere nationale feestdagen, herdenkingen, sportwedstrijden en gebeurtenissen rond het koningshuis. Om te onderzoeken in hoeverre de in de coronapersconferenties toegesproken NL'er zich verantwoordelijk voor Nederland en verbonden met Nederland/NL'ers voelt, stel ik de volgende deelvraag:

3. *Hoe wordt de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties omschreven?*
 - a. *Als individu?*
 - b. *Als collectief?*

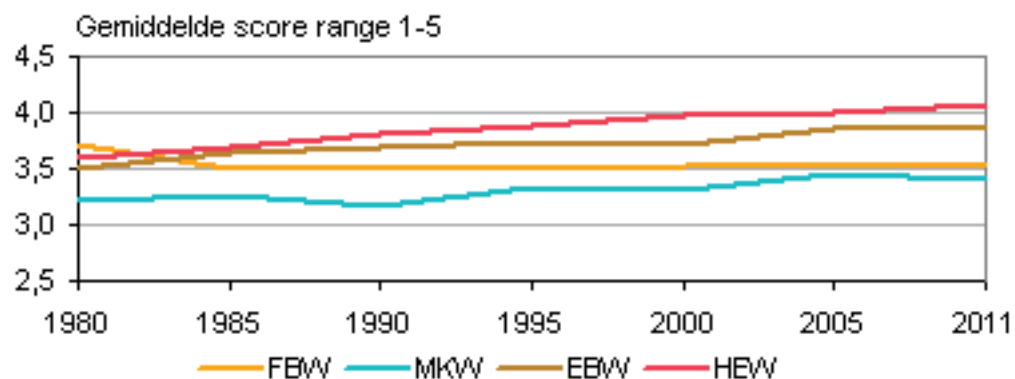
3.3.3 Burgerlijkheid

Het begrip 'burgerlijkheid' kent een lange geschiedenis in Nederland, hoewel de betekenis ervan in de laatste eeuw flink is veranderd. Ondanks de veranderde betekenis heeft het begrip volgens Aerts (1998) nog steeds weerklank in de samenleving. Hoewel de opkomst van massacultuur en de toename van sociale zekerheid mensen minder afhankelijk heeft gemaakt van traditionele verbanden als familie, milieu, kerk, dorp en buurt, is het 'traditioneel-burgerlijk waardepatroon' volgens Aerts een gemeengoed geworden. Bij het traditionele burgerlijk waardepatroon ligt de nadruk volgens Aerts op "arbeid, plicht, rationele levensvoering, passende presentatie van welstand, huiselijkheid, investering in reputatie en carrièrekansen, balans tussen eigenbelang en gemeenschapszin, en conventioneel fatsoen als teken van sociale betrouwbaarheid" (p. 300).

Ook uit het SOCON Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON)-waardenonderzoek (Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles, 2011) dat sinds 1980 elke vijf jaar is uitgevoerd door de Radboud Universiteit komt naar voren dat burgerlijke waarden over het algemeen in gemiddelde tot toenemende mate belangrijk worden geacht. Hieronder staat een figuur van de gemiddelde score van de gemeten burgerlijke waarden:

Figuur 1

Overzicht van gemiddelde score verschillende gemeten waarden bij SOCON-waardenonderzoek.

Bron: SOCON

Notitie. Deze afbeelding is overgenomen uit de online publicatie van resultaten van het onderzoek van Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles: *Waardenverandering in Nederland. Resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011* (8 november 2012). De schaal loopt van 1 (**onbelangrijk**) tot 5 (**heel erg belangrijk**), maar enkel 2,5 tot 4,5 zijn weergegeven in het figuur.

Figuur 2

Legenda bij figuur 1

FBW	Familiaal-burgerlijke waarden: <ul style="list-style-type: none">• Getrouwd zijn• Kinderen hebben en opvoeden• Leven voor je gezin
MKW	<ul style="list-style-type: none">• Maatschappijkritische waarden• Meewerken aan het verminderen van de bestaande inkomensverschillen• Grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen• Het doorbreken van de bestaande machtsverhoudingen• Je inzetten voor een samenleving, waarin iedereen kan meebeslissen
EBW	Economisch-burgerlijke waarden <ul style="list-style-type: none">• Vooruitkomen in je leven• Je beroep uitoefenen• Het financieel goed hebben• Maatschappelijke zekerheid
HEW	Hedonistische waarden <ul style="list-style-type: none">• Van het leven genieten• Plezier maken• Nieuwe dingen beleven

Notitie. Deze legenda is gebaseerd op de online publicatie van resultaten van het onderzoek van Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles: *Waardenverandering in Nederland. Resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011* (8 november 2012) en *Meetinstrument waardeoriëntaties* [tabel] (Centraal Bureau voor Statistiek, 2012) die voor dit onderzoek gebruikt is.

Die twee soorten gemeten burgerlijke waarden zijn familiaal-burgerlijke waarden (FBW) – huwelijk, gezin en kinderen – en economisch-burgerlijke waarden (EBW) – je beroep

uitoefenen, het financieel goed hebben, vooruitkomen in je leven en maatschappelijke zekerheid. Familiaal-burgerlijke waarden en economisch-burgerlijke waarden vormen samen het traditioneel-burgerlijk waardenpatroon, overeenkomstig met het beeld dat Aerts schetst. Zoals te zien is in figuur 1, zijn beide waarden al sinds 1980 enigszins belangrijk, met een gemiddelde score iets boven de 3,5 op een schaal van 1 (onbelangrijk) tot 5 (heel erg belangrijk). Economisch-burgerlijke waarden zijn sindsdien gradueel in belang gestegen naar rond de 4,8 in 2011, familiaal-burgerlijke waarden zijn tussen 1980 en 1985 licht gedaald maar sinds 2000 ook weer licht gestegen tot iets boven de 3,5. Uit het onderzoek blijkt dat traditioneel-burgerlijke waarden nog steeds wijdverbreid zijn in de Nederlandse samenleving.

In het SOCON-waardenonderzoek worden ook twee andere waarden gemeten, namelijk maatschappijkritische waarden (MKW) – inzet voor meer gelijkheid op het gebied van inkomen en maatschappelijke positie – en hedonistische waarden (HEW) – van het leven genieten, plezier maken en nieuwe dingen beleven. Ook deze waarden zijn al sinds 1980 enigszins belangrijk, al waren maatschappijkritische waarden destijds wel minder belangrijk met een score ongeveer 3,2. Dit is inmiddels gestegen naar iets minder dan 3,5. Hedonistische waarden zijn ook sterk gestegen, met een gemiddelde score van 3,6 in 1980 en 4,1 in 2011, wat het de hoogst gewaardeerde waarde maakt.

Dat waarden wijdverbreid zijn, maakt ze niet automatisch voor iedereen van toepassing. Ook uit het SOCON-waardenonderzoek komt al naar voren dat familiere burgerlijke waarden bijvoorbeeld niet hoog scoren bij mensen zonder kinderen, ongehuwden en mensen die gescheiden zijn. Wel is het aannemelijk dat de relatief hoge score van traditioneel-burgerlijke waarden ook invloed heeft op het opstellen van de coronamaatregelen en de boodschap van de coronapersconferenties. Ook de in belang gestegen hedonistische waarden zullen deel uitmaken van de persconferenties. Om te achterhalen in hoeverre dit zo is stel ik de volgende deelvraag:

4. Hoe leeft de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?

Het SOCON-waardenonderzoek is voor het laatst uitgevoerd in 2011, wat betekent dat de uitkomsten van het onderzoek enigszins verouderd zijn. Omdat de waarden over een tijdsperiode van 30 jaar niet in hoge mate gefluctueerd zijn, ga ik er voor mijn onderzoek vanuit dat er geen grote veranderingen hebben plaatsgevonden tussen 2011 en 2022.

3.4 Discours, kritische discoursanalyse en het driedimensionale model

In deze paragraaf leg ik uit wat discours is, wat een kritische discoursanalyse inhoudt en wat het driedimensionale model van Fairclough is.

3.4.1 Discours

Discours is volgens Hall (2013a) een manier om te verwijzen naar – of kennis te construeren over – een bepaald onderwerp of gebruik. Een discours is volgens Hall een cluster (of formatie) van ideeën, beelden en praktijken, dat manieren biedt om te praten over vormen van kennis en handelingen die verband houden met een bepaald onderwerp, een bepaalde sociale activiteit of een institutioneel standpunt in de samenleving.

Een discursieve benadering van representatie richt zich op de effecten en consequenties van representatie. In deze benadering wordt niet alleen gekeken naar manieren waarop representatie betekenis voortbrengt, maar ook hoe de kennis die een bepaald discours produceert samenhangt met macht, gedrag beïnvloedt en identiteiten construeert. Ook wordt gekeken hoe discours de manier bepaalt waarop bepaalde dingen worden gerepresenteerd, hoe er over deze dingen wordt gedacht, hoe er naar deze dingen wordt gekeken en hoe ze worden bestudeerd. Hall (2013b) legt uit hoe filosoof Michel Foucault de discursieve benadering van representatie introduceerde. Een belangrijk punt dat Foucault maakt over discours is dat de betekenis die we aan dingen hechten geen vast gegeven is, maar alleen waar is binnen een specifieke historische context, en dus van periode tot periode kan veranderen. Discours is contextafhankelijk: dit geldt niet alleen voor de historische context, maar ook voor andere vormen van context, zoals de maatschappelijke context.

Discours ontstaat en wordt versterkt door de discursieve handelingen van sociale actoren. Ook een nationaliteitsdiscours wordt ge(her)produceerd door sociale actoren in een concrete, geïnstitutionaliseerde context, zo stellen Rudolf de Cillia, Martin Reisigl en Ruth Wodak (1999). De coronapersconferenties zijn dan ook een specifieke context waarbinnen het discours over 'de' NL'er wordt geproduceerd en versterkt.

3.4.2 Kritische discoursanalyse

Om het in de persconferenties geproduceerde en versterkte discours te analyseren maak ik gebruik van een *critical discourse analysis* [kritische discoursanalyse]. Bij een kritische discoursanalyse wordt nadrukkelijk gekeken naar de relatie tussen taal en macht, aldus Ruth Wodak (2001). Dit betekent dat er specifiek aandacht gegeven wordt aan thema's als dominantie, discriminatie, macht en controle die in taal naar voren komen. Wodak stelt dat:

“Critical discourse analysis aims to investigate critically social inequality as it is expressed, signalled, constituted, legitimized and so on by language use (or in discourse)” [Het doel van een kritische discoursanalyse is om sociale ongelijkheid, zoals die wordt uitgedrukt, gesignaleerd, geconstitueerd, gelegitimeerd, et cetera door taalgebruik (of in discours), kritisch te onderzoeken] (p. 2).

Taal heeft op zichzelf geen macht, maar krijgt dit doordat mensen met macht het gebruiken. De hierboven door Wodak omschreven sociale ongelijkheid in discours is niet inherent in de taal aanwezig, maar ontstaat en wordt versterkt door de machtspositie die de taalgebruiker bekleedt. Taal kan echter ook gebruikt worden om macht te ondermijnen. Het is dus niet zo dat betekenisgeving exclusief besteed is aan de mensen die de meeste invloed kunnen uitoefenen in de samenleving.

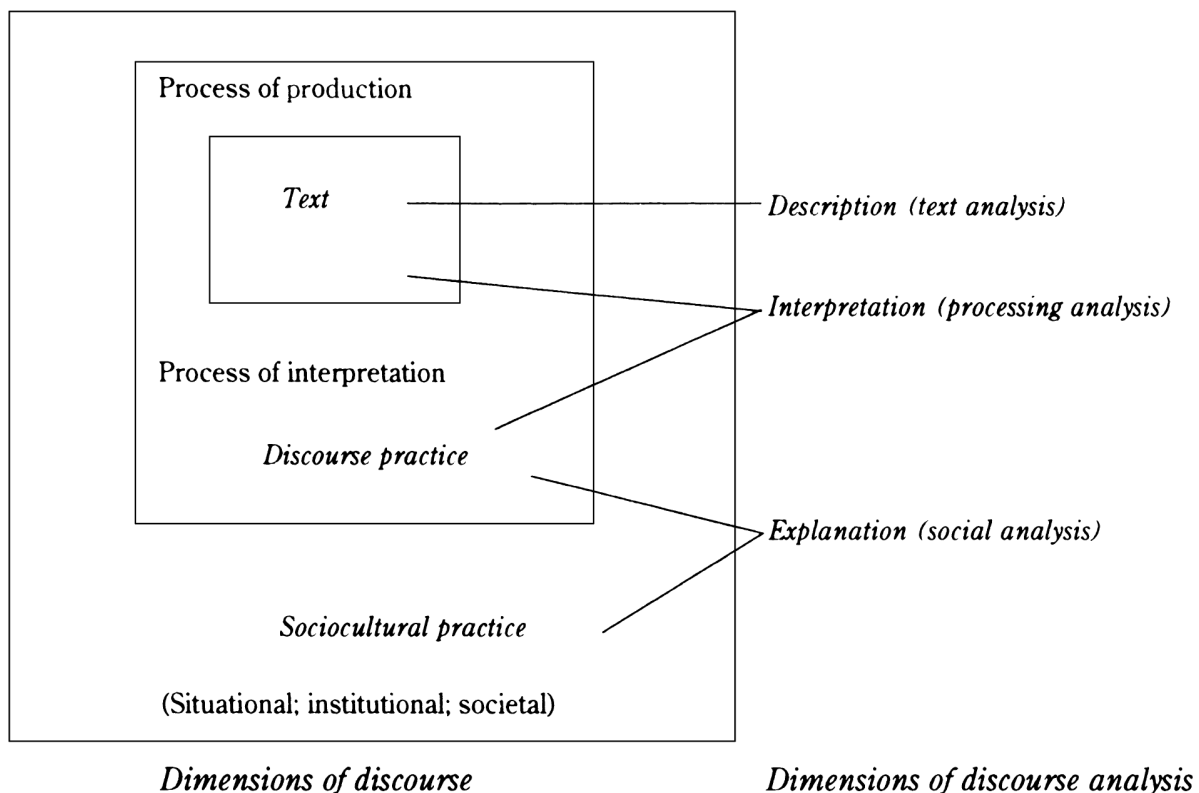
Volgens Ruth Breeze (2011) is een van deze kritieken op kritische discoursanalyses dat deze te sterk gemotiveerd worden door persoonlijke bevestigingen en interesses in plaats van door goed gefundeerde wetenschappelijke principes. Daarnaast is het volgens haar nog maar de vraag of de grote verzameling van theorieën waarop kritische discoursanalyse-gebruikende onderzoekers zich baseren een kracht of een zwakte is. Volgens Breeze zouden methodologische zwaktes en theoretische tekortkomingen van reeds gedaan onderzoek niet moeten leiden tot het afschrijven van de kritische discoursanalyse is zijn geheel. Zolang de onderzoeker op de hoogte is van de belangrijkste kritieken, kan hun/zij/hij zorgen dat hun/haar/zijn onderzoek de bekritiseerde tekortkomingen overstijgt.

3.4.3 Het driedimensionale model van Fairclough

Norman Fairclough (2010) heeft voor het praktiseren van de kritische discoursanalyse een driedimensionaal model ontwikkeld. Binnen dit model wordt discours opgedeeld in drie onderdelen: de tekst op zich, de discourspraktijk waarbinnen deze tekst wordt geproduceerd en geïnterpreteerd, en de socioculturele praktijk.

Figuur 3

Weergave van het driedimensionale model van Norman Fairclough

Notitie. Dit model is overgenomen uit Norman Faircloughs *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language* (2010).

Zoals te zien is in figuur 3, zijn de dimensies ingekapseld: tekst in discours, discours in socioculturele praktijk, en daarmee ook tekst binnen de socioculturele praktijk. Om deze dimensies te onderzoeken heeft Fairclough drie fases gedefinieerd: descriptief, interpretatief en verklarend. Het analysemodel bestaat daarom uit een beschrijving van de tekst (descriptief), een interpretatie van de relatie tussen de verschillende discursieve processen waarbinnen de tekst gevormd wordt (interpretatief) en een uitleg van de relatie tussen de discursieve processen van de discourspraktijk en de sociale processen van de socioculturele praktijk (verklarend).

De tekstuele dimensie

In de tekstuele dimensie worden taalkundige kenmerken van de tekst geanalyseerd. Denk hierbij aan woordkeuze en zinsbouw. Tekst is volgens Fairclough een samenstelling van heterogene en tegenstrijdige eigenschappen. Zo kan iets wat niet gezegd wordt toch onderdeel zijn van een tekst dankzij de relatie die het heeft met wat er wel gezegd wordt.

De discursieve dimensie

Het discours waarbinnen een tekst gemaakt wordt, staat nooit op zichzelf: combinaties van verschillende discursieve processen beïnvloeden de totstandkoming van een tekst. Het combineren van verschillende discursieve processen noemt Fairclough interdiscursiviteit.

Van het eindeloos combineren van verschillende discursieve processen is echter geen sprake. Dat komt door de machtsverhoudingen die van kracht zijn in de socioculturele context. Hoe stabiel de hiërarchie van deze machtsverhoudingen is, hoe minder creatieve vrijheid en variatie mogelijk is binnen een discourspraktijk. In andere woorden: er zijn bepaalde machtsrelaties in stand die bepalen wie bepaalde dingen mag zeggen, en hoe deze dingen gezegd (zouden) moeten worden.

De socioculturele dimensie

Bij het analyseren van de sociale dimensie wordt gekeken naar de relatie tussen de discours- en de socioculturele praktijk. Deze praktijken zijn volgens Fairclough in wisselwerking met elkaar: discursieve processen beïnvloeden sociale processen en andersom. De 'sociale praktijk' is een breed begrip dat volgens Fairclough kan verwijzen naar de context op verschillende schalen. In mijn onderzoek richt ik mij op de socioculturele context van Nederland tijdens de coronacrisis.

3.5 Overzicht van de hoofdvraag en deelvragen

In dit hoofdstuk heb ik vier deelvragen geformuleerd op basis waarvan ik antwoord geef op mijn hoofdvraag:

Welk beeld van de NL'er wordt discursief gevormd in de coronapersconferenties?

Hieronder volgt een lijstje van de vier deelvragen die al eerder in dit hoofdstuk zijn besproken:

1. *Wat doet de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?*
2. *Wat viert de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?*
3. *Hoe wordt de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties omschreven?*
 - a. *Als individu?*
 - b. *Als collectief?*
4. *Hoe leeft de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?*

4. Methodologie

In dit hoofdstuk leg ik uit hoe ik mijn data verzamel en analyseer. Ik begin met een toelichting van mijn dataselectie en licht vervolgens mijn analysemethode toe.

4.1 Corpusverzameling

4.1.1 Rijksoverheid.nl

De Rijksoverheid heeft een website waarop informatie staat met betrekking tot wetsvoorstellen, regels en beleidsplannen die door de twaalf ministeries worden gemaakt (Over Rijksoverheid.nl, g.d.). Op Rijksoverheid.nl worden bijvoorbeeld wetsvoorstellen aangekondigd en aangenomen wetten uitgelegd. Ook staat op de website informatie over de regering en het kabinet. Ik heb de website van de Rijksoverheid gekozen als informatiebron omdat dit het officiële informatiepunt is van de overheid.

Sinds het begin van de crisis staat op Rijksoverheid.nl ook informatie over corona (Coronavirus COVID-19, g.d.). Zo wordt er een overzicht gegeven van de huidige coronamaatregelen, vaccinatie tegen het coronavirus, testen op coronavirus en reisbeperkingen. Daarnaast worden ook officiële stukken met betrekking tot corona op de website verzameld. Op de webpagina *Video's en letterlijke teksten persconferenties* (g.d.) coronavirus staan links naar de video-opnames van de persconferenties en links naar de letterlijke tekst van de persconferenties.

4.1.2 Selectie

Voor mijn analyse maak ik gebruik van de transcripten van de persconferenties die op Rijksoverheid.nl zijn gepubliceerd. Een volledig overzicht van deze webpagina's waarop de transcripten te vinden zijn staat in de bibliografie. De tekst van de persconferenties is dus al getranscribeerd, wat betekent dat deze mogelijk fouten en onjuistheden bevat ten opzichte van de originele, gesproken tekst van de persconferenties waarvan ik niet op de hoogte ben.

Ik heb ervoor gekozen om twaalf maanden aan persconferenties te analyseren, van maart 2020 tot en met februari 2021. In totaal zijn er in deze periode 54 persconferenties gehouden. Van één persconferentie was geen transcript beschikbaar (Persconferentie (YouTube) over de Tijdelijke noodmaatregel overbrugging voor behoud van werkgelegenheid (NOW). Met minister Wouter Koolmees (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) en Fred Paling, voorzitter Raad van Bestuur van UWV, 31 maart 2020). Deze persconferentie neem ik daarom niet mee in mijn analyse. Mijn totale corpus is dus 53 persconferenties. Een persconferentie is gemiddeld 7.836 woorden lang en omvat het inleidend statement, eventueel een aanvullend statement van een andere minister en de vragen van journalisten en antwoorden van de aanwezige minister(s). Door twaalf maanden te analyseren weet ik dat alle feest- en herdenkingsdagen die in Nederland gevierd en

gehouden worden hebben plaatsgevonden. Daardoor weet ik dat ondanks dat een feest of bijeenkomst niet genoemd wordt in de persconferenties, deze wel heeft plaatsgevonden.

Tijdens het verzamelen van de letterlijke teksten ben ik erachter gekomen dat niet alle links naar de letterlijke teksten beschikbaar zijn op de pagina *Video's en letterlijke teksten persconferenties coronavirus* (g.d.), terwijl het transcript wel op Rijksoverheid.nl staat. Voor de persconferenties die gehouden zijn voor september 2020 staat de letterlijke tekst niet gelinkt. Deze letterlijke tekst heb ik gevonden door op Google te zoeken op 'letterlijke tekst persconferentie [dag maand jaar]' met de datum van de ontbrekende persconferentie. Ook worden een aantal persconferenties wel vermeld op de pagina *Coronavirus tijdslijn* (g.d.), maar staan deze niet op de pagina *Video's en letterlijke teksten persconferenties coronavirus* (g.d.). Het kan dus zijn dat ik in mijn analyse een aantal persconferenties niet heb meegenomen omdat deze niet vermeld staan op de pagina.

4.2 Analysemethode

Voor mijn analyse van de persconferenties gebruik ik het driedimensionale model van Fairclough als uitgangspunt. Dit betekent dat de analyse is opgedeeld in drie delen: een tekstuele, descriptieve analyse, een discursieve, interpretatieve analyse en een socioculturele, verklarende analyse. Ik gebruik voor mijn analyse de data-analysesoftware Nvivo. Dit is een programma waarmee data georganiseerd en beheerd kan worden. Ik upload de letterlijke tekst van de 53 persconferenties als individuele bestanden in Nvivo, waarna ik door middel van *search queries* [zoekopdrachten] en *codes* [codes] de data structureer en analyseer. Ik leg per analysedeel uit wat ik precies doe.

4.2.1 Tekstuele analyse

In de tekstuele analyse geef ik een overzicht van de woordclusters die horen bij de vier deelvragen. Als uitgangspunt voor mijn zoektermen heb ik mijn theoretisch kader gebruikt, door te kijken naar de kenmerken die NL'ers als typerend ervaren of de kenmerken die horen bij een traditioneel-burgerlijk waardepatroon. Wanneer ik in een zoekopdracht vergelijkbare termen tegenkom die relevant zijn voor mijn analyse, voeg ik deze toe aan de lijst met zoektermen. Deze zoektermen zijn deels inductief en deels deductief verkregen. Door te zoeken naar woorden die te maken hebben met de relevante thema's verzamel ik de omliggende woorden die relevant zijn (inductief), waarna ik binnen de tekst de inductief verzamelde termen opzoek om te inventariseren hoe vaak deze gebruikt worden (deductief). Deze termen heb ik vervolgens onderverdeeld in verschillende clusters. Deze clusters en bijbehorende termen zijn terug te vinden in bijlage 1.

De resultaten van de tekstuele analyse geef ik weer met behulp van cirkeldiagrammen, staafdiagrammen en *word clouds* [woordenwolken]. Om te zorgen dat de informatie in de figuren leesbaar blijft, kies ik het soort weergave op basis van het aantal termen dat ik in

beeld breng. Bij meer dan vijftien termen creëer ik een woordenwolk. Bij minder dan vijftien termen maak ik gebruik van een staafdiagram. Bij minder dan vijf termen maak ik gebruik van een cirkeldiagram.

4.2.2 Discursieve analyse

In de discursieve analyse kijk ik hoe de termen uit de woordclusters die ik in de tekstuele analyse vormgeef in de tekst worden gebruikt. Ik geef hierbij aandacht aan de verschillen en overeenkomsten in de manier waarop de termen gehanteerd worden binnen de tekst. Ik kijk naar een tekstgedeelte dat bestaat uit de 300 omliggende woorden van de zoekterm. Om te bepalen welke tekstgedeelten ik in de discursieve analyse bekijk, gebruik ik een aantal selectiecriteria. Allereerst kijk ik naar woorden die heel vaak of juist heel weinig in de tekst voorkomen. Daarnaast kijk ik naar clusters waarbinnen veel interne variatie is (zoals bijvoorbeeld *onderwijs*, waarbinnen de verschillende opleidingsniveaus, werknemers en leerlingen verzameld zijn).

Ik kijk niet naar tekstgedeelten rondom termen die direct iets met corona te maken hebben. Termen als 'gezondheidszorg' en 'ziekenhuis/-zen' hebben een hoge frequentie omdat ze in de context relevant zijn, maar vertellen minder over wie de NL'er in hun/zijn/haar contextoverschrijdende vorm is.

4.2.3 Socioculturele analyse

In de socioculturele analyse plaats ik de in de tekstuele- en discursieve analyse verkregen inzichten in de context van de coronapersconferenties: communicatie van de Nederlandse overheid naar de inwoners van Nederland in een crisisperiode. Hiervoor doe ik een literatuuronderzoek, waarin ik mij richt op overheidscommunicatie in crisistijd. Waarin ik overheidscommunicatie in crisistijd onderzoek, kijk hoe overheidscommunicatie in de coronacrisis tot stand komt en onderzoek in welke mate NL'ers vertrouwen hebben in de boodschap van de coronapersconferenties

4.3 Wetenschappelijke relevantie

Met 53 persconferenties van gemiddeld bijna 8 duizend woorden per persconferentie is mijn corpus opvallend groot voor een discoursanalyse. Vanwege de kwalitatieve insteek van discoursanalyses maakt een groot corpus het onmogelijk om binnen de beoogde tijd alle tekst te kunnen lezen. Ik heb dit opgelost door voor mijn tekstuele analyse gebruik te maken van Nvivo, het softwareprogramma dat de teksten voor mij heeft gelezen aan de hand van mijn zoekopdrachten. Deze oplossing is in lijn met de doelen van zogenaamd *digital humanities*-onderzoek, waarbij computationele en data-gestuurde methoden gebruikt worden in geesteswetenschappelijk onderzoek (About [the Centre for Digital Humanities], g.d.). Met deze relatief nieuwe analysemethode van overheidscommunicatie geef ik niet alleen antwoord op mijn hoofd- en deelvragen, maar ook op de vraag of deze methode

effectief is voor het discursief analyseren van overheidscommunicatie. Op deze manier wil ik een vernieuwende onderzoeksmethode binnen de geesteswetenschappen uittesten om te bepalen of deze effectief is binnen het onderzoeksveld.

5. Resultaten

In dit hoofdstuk beschrijf ik de resultaten die zijn voortgekomen uit de analyse die ik in de methodologie omschreven heb. Het hoofdstuk bestaat uit drie delen: resultaten van de tekstuele analyse, resultaten van de discursieve analyse en resultaten van de socioculturele analyse.

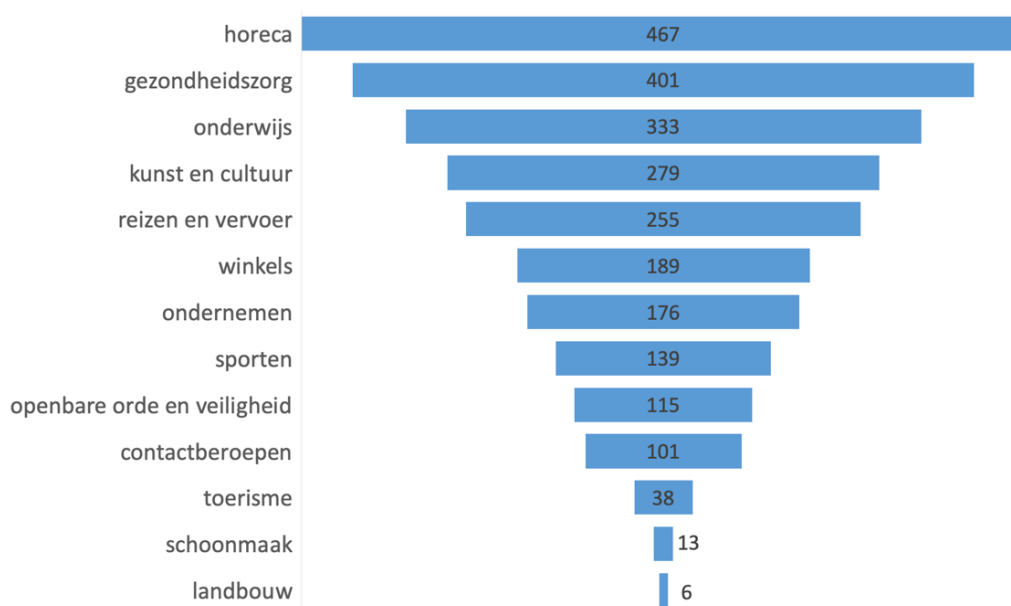
5.1 Resultaten tekstuele analyse

Onderstaande figuren geven weer hoe frequent bepaalde termen voorkomen in de coronapersconferenties. In deze paragraaf geef ik per figuur een korte toelichting van de resultaten. Ik maak in deze toelichting gebruik van schuingedrukte woorden en aanhalingstekens om het verschil tussen een cluster en een term aan te geven: een *cluster* is schuingedrukt, een 'term' wordt tussen aanhalingstekens geschreven.

5.1.1 Figuren die betrekking hebben op wat de discursief gevormde NL'er doet

Figuur 4

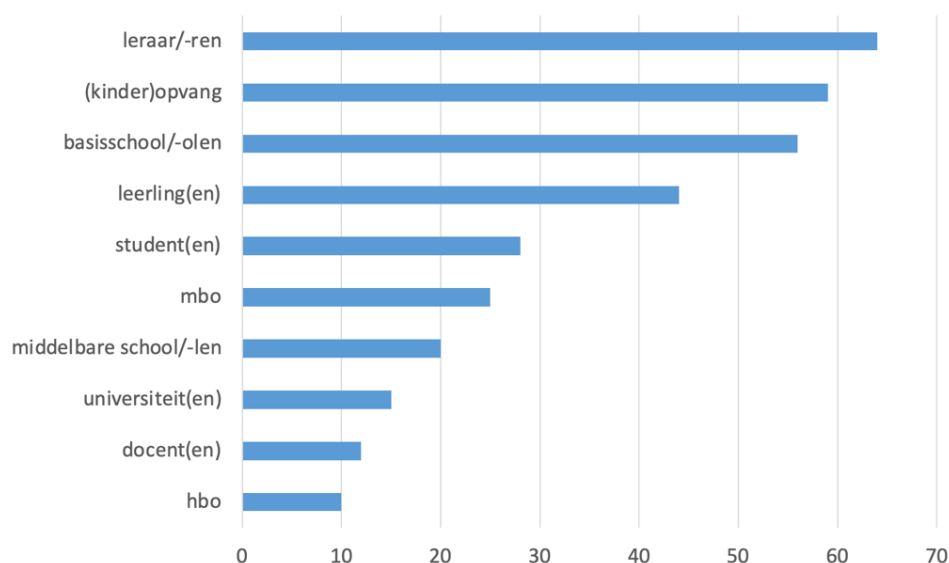
Staafdiagram van het totaal aantal termen per cluster voor 'Wat doet de NL'er'

Figuur 4 geeft een overzicht van de frequentie van de verschillende termen in de clusters die betrekking hebben tot wat de NL'er die wordt toegesproken in de coronapersconferenties doet. Van de verschillende clusters werden de termen in het cluster *horeca* (467) het meest frequent gebruikt. Ook termen uit het cluster *gezondheidszorg* (401) worden vaak gebruikt. *Onderwijs* (333) staat op de derde plek. *Toerisme* (38), *schoonmaak* (13) en *landbouw* (6) werden het minst besproken.

Figuur 6

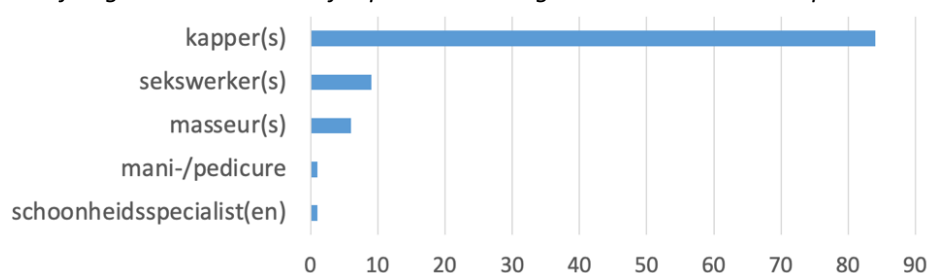
Staafdiagram met de woordfrequentie van genoemde termen in het cluster onderwijs

In figuur 6 is de frequentie van de verschillende termen binnen het cluster *onderwijs* weergegeven. Deze figuur geeft daarmee inzicht in wat er, wanneer het over onderwijs gaat in de coronapersconferenties, het meest en minst frequent wordt besproken. De meest voorkomende term is 'leraar/-en' (64). Termen met betrekking tot onderwijs voor (jonge) kinderen, zoals '(kinder)opvang' (59), 'basisschool/-olen' (56) en 'leerling(en)' (44) worden het meest frequent gebruikt. Termen met betrekking tot het wo en het hbo – bijvoorbeeld 'universiteit(en)' (15) en 'hbo' (10) – komen een stuk minder frequent voor. Wel wordt de term 'student(en)' (28) iets vaker gebruikt.

Figuur 7

Staafdiagram met de woordfrequentie van de genoemde contactberoepen

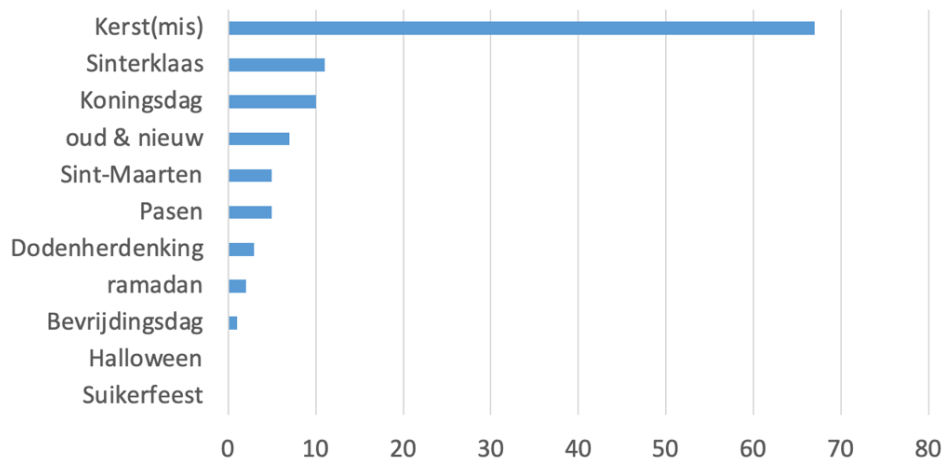

Omdat in de coronapandemie het minimaliseren van contact en het houden van afstand belangrijk zijn voor het beperken van besmettingen, heb ik in figuur 7 een overzicht gegeven van een aantal contactberoepen waarop deze maatregelen van invloed zijn. Omdat (para)medische beroepen, zoals fysiotherapeut of opticien, een aparte groep vormen, heb ik deze niet meegenomen in het cluster *contactberoepen*. Opvallend is dat de term 'kapper(s)' (84) bijna vijf keer zo vaak gebruikt wordt als de andere vier termen – 'sekswerker(s)' (9), 'masseur(s)' (6), 'mani-/pedicure' (1) en schoonheidsspecialist(en) (1) – bij elkaar (17).

5.1.2 Figuur dat betrekking heeft op wat de discursief gevormde NL'er viert

Figuur 8

Staafdiagram met de woordfrequentie van termen in het cluster feestdagen

Figuur 8 laat zien welke feestdagen de toegesproken NL'er viert in de coronapersconferenties worden besproken, en hoe vaak. 'Kerst(mis)' (67) is veruit de meest besproken term, en wordt anderhalf keer zo vaak besproken als de andere feestdagen bij elkaar. 'Halloween' (0) en 'Suikerfeest' (0) worden geen enkele keer genoemd.

5.1.3 Figuren die betrekking hebben op hoe de discursief gevormde NL'er wordt omschreven

Figuur 9

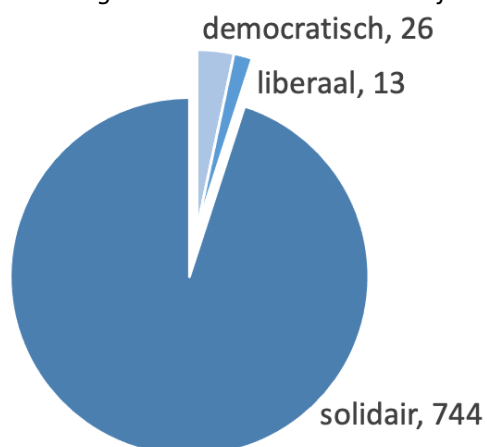
Woordenwolk met termen uit de clusters die horen bij deelvraag 3

Figuur 9 is een woordenwolk met de termen die omschrijven wat de toegesproken NL'er als individu is. Ook bij dit figuur geldt dat de grootste woorden het meest frequent gebruikt worden en de kleinste woorden het minst. In de grootste termen lijken twee groepen termen te bestaan. Enerzijds is de NL'er 'verstandig' (112), 'op feiten gericht' (65), 'verantwoordelijk' (65) en 'houdt [hij/zij/hun] zich aan de afspraken' (50). Tegelijkertijd 'heeft [de toegesproken NL'er] het zwaar' (63) en 'heeft [hij/zij/hun] het moeilijk' (58). 'Asociaal' (10) en 'eigenwijs' (3) komen relatief weinig voor.

Figuur 10

Cirkeldiagram van clusters die horen bij deelvraag 4

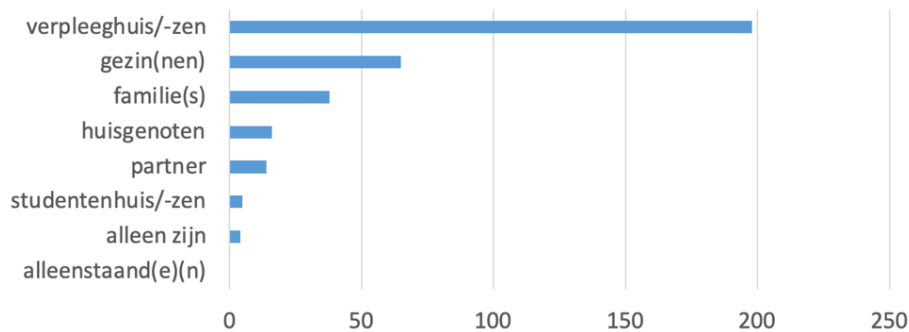

In het cirkeldiagram van figuur 10 is te zien wat de toegesproken NL'ers samen zijn. Het cluster *liberaal* (13) bestaat uit de termen 'liberaal/-le' (7) en 'vrij land' (6). Voor *democratisch* is alleen de term 'democratisch(e)' geteld, waardoor er eigenlijk geen sprake is van een cluster. Om de structuur te waarborgen zal ik *democratisch* desondanks schuingedrukt blijven noteren. De termen in het cluster *solidair* zijn 'met elkaar' (343), 'met zijn allen' (167), 'samen' (207), 'solidair(iteit)' (22) en 'voor een ander' (5). Termen uit het cluster *solidair* (744) komen 19 keer zo vaak voor als de termen uit de clusters *liberaal* (13) en *democratisch* (26) bij elkaar (39).

5.1.4 Figuren die betrekking hebben op hoe de discursief gevormde NL'er leeft

Figuur 11

Staafdiagram met de woordfrequentie van termen in het cluster *samenstelling huishouden*

Figuur 11 geeft een overzicht van de termen binnen het cluster *samenstelling huishouden*.

Deze staafdiagram geeft weer welke samenstellingsvormen het meest besproken worden wanneer het gaat over het huishouden waartoe de toegesproken NL'er behoort.

'verpleeghuis/-zen' (198) worden veruit het meeste besproken. 'Gezinnen' (65) en 'families' (38) worden hierna het vaakst genoemd. 'Alleen zijn' (4) wordt het minst gebruikt, en 'alleenstaand(e)(n)' (0) wordt helemaal niet genoemd.

5.2 Resultaten discursieve analyse

Voor de discursieve analyse heb ik voor een select aantal termen uit de verschillende clusters gekeken op wat voor manier deze termen in de persconferentie besproken worden. Hieronder volgen voorbeelden uit de transcripten. Voor nadruk heb ik een aantal woorden en zinsdelen dikgedrukt. In het oorspronkelijke transcript waren deze niet dikgedrukt.

5.2.1 Saamhorigheid

Zoals duidelijk is geworden in de tekstuele analyse, is saamhorigheid een veelvoorkomend onderwerp in de coronapersconferenties. In eerste instantie zetten de NL'ers zich samen in tegen corona. In het overgrote deel van de keren dat termen uit het cluster *saamhorigheid* worden gebruikt, heeft dit betrekking op het tegengaan van de coronacrisis. Het volgende citaat is een goed voorbeeld van de manier waarop dit in de coronapersconferenties besproken wordt:

*"[W]e zitten allemaal in hetzelfde schuitje. Dat schuitje is niet aan een kant lek. Het is niet zo dat het daar lek is en niet aan onze kant. Het schuitje is in zijn geheel lek en we moeten er **met elkaar** voor zorgen dat we dat lek zo gauw mogelijk dichten. **En dat kunnen we alleen doen met zijn allen**, met 17 miljoen Nederlanders." (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 3 april 2020, 3 april 2020)*

Het gaat dus regelmatig over dat we het samen (moeten) doen. Wát we precies samen doen wordt, al dan niet in mindere mate, ook toegelicht. In deze paragraaf geef ik een aantal voorbeelden van wat het precies is dat de NL'ers samen doen.

Het oude normaal

Eén van de redenen waarom NL'ers zich samen in moeten zetten is om te zorgen dat de samenleving weer zo veel mogelijk terug kan keren naar hoe het was vóór de coronapandemie. Dit wordt ook wel het 'oude normaal' genoemd:

*“Zodra dat vaccin er is en je kunt echt beginnen met de “roll-out” en dat kan misschien even duren, maar als dat er is, dat is natuurlijk de beste route naar weer met elkaar terug naar het **oude normaal**.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (17 november 2020), 17 november 2020)

Een paar aspecten van dit oude normaal worden regelmatig belicht. In de volgende citaten komen deze aspecten naar voren:

*“(…) [W]e willen toch met elkaar in deze zomer met meer mogelijkheden door de versoepelde maatregelen **om op een terras te gaan zitten, in een park, in een pretpark en dergelijken**.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister Grapperhaus over het coronavirus (22-7-2020), 22 juli 2020)

*“En we hebben samen veel bereikt. De **scholen** zijn weer open, de **horeca** en de **theaters** ook.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (1-9-2020), 1 september 2020)

*“Dus het eerste perspectief wat ik wil schetsen is dat als we dit met elkaar doen, dat je ook weer **terugkomt naar een samenleving** waarin je weer inderdaad **na een week hard werken op vrijdag naar het café kan of zaterdag met je familie een hapje kunt gaan eten in een restaurant, naar een theater etcetera**.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (13-10-2020), 13 oktober 2020)

In lijn met de tekstuele analyse is er opvallend veel aandacht voor de horeca. De NL'er wil weer op een terras zitten, of een café of restaurant bezoeken. Het lijkt vooral belangrijk dat de recreatieve dingen weer kunnen zoals vroeger. Hoewel scholen in een van de bovenstaande citaten wel genoemd worden, worden niet-recreatieve aspecten van het oude normaal toch een stuk minder vaak aangehaald.

Feestdagen

Saamhorigheid is een belangrijk onderdeel van meerdere feestdagen in Nederland. Dat blijkt uit de manier waarop er over deze feestdagen gesproken wordt:

*“En dat we de afgelopen week hebben kunnen ervaren welke kracht er ook zit in onze samenleving, welke **enorme verbondenheid** er zit in onze samenleving. En ik hoop en verwacht dat **we** op 4 en 5 mei natuurlijk stilstaan bij **de dodenherdenking**, stilstaan bij **de bevrijding**.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte, ministers Grapperhaus, De Jonge en Van Rijn over aangescherpte maatregelen coronavirus, 23 maart 2020)

*“U kunt ervan verzekerd zijn dat **we altijd met elkaar de dodenherdenking met de minuten stilte zullen gaan doen**. Maar we zullen moeten vaststellen op dit moment dat allerlei activiteiten die daarbij zijn georganiseerd **waar mensen samenkomen**. Die zullen niet door kunnen gaan.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte, ministers Grapperhaus, De Jonge en Van Rijn over aangescherpte maatregelen coronavirus, 23 maart 2020)

Dodenherdenking en Bevrijdingsdag worden besproken als vanzelfsprekendheden. In het oude normaal zijn dit dagen waarop NL'ers gezamenlijk (en respectievelijk) herdenken en feestvieren, maar ook tijdens de coronacrisis wordt van alle NL'ers verwacht dat zij deelnemen aan – op z'n minst – de twee minuten stilte tijdens dodenherdenking.

Ook Pasen en Koningsdag zijn feesten die NL'ers samen vieren. Omdat dit niet zo kan als voor de coronacrisis, worden alternatieven geopperd om alsnog het gevoel van samenzijn op deze feestdagen te ervaren:

*“Ik doe dus een beroep op iedereen om **Pasen** dit jaar thuis of in ieder geval dicht bij huis te vieren. Misschien met **een digitaal bezoek aan opa of oma**, met een lekkere paasbrunch met het gezin (...).”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (7-4-2020), 7 april 2020)

*“En geen feestjes op **Koningsdag**, kan helaas niet. **Gewoon via onze social media kun je ook nog connectie zoeken**.”* (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 24 april 2020, 24 april 2020)

Samenzijn is een integraal aspect van beide feestdagen, en door voorbeelden te geven van manieren waarop NL'ers alsnog samen kunnen zijn wordt het belang hiervan benadrukt.

Ook Sinterklaas is een feest van samenzijn:

*“Helaas moeten we het **Sinterklaasfeest** dus binnen de regels van de gedeeltelijke lockdown vieren. Ik roep iedereen op dat ook te doen, en **de jaarlijkse familiebijeenkomst** voor deze keer bijvoorbeeld **over een paar dagen te verdelen als de groep anders te groot wordt**.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (17 november 2020), 17 november 2020)

*“(...) [W]at betreft Sint-Maarten en **Sinterklaas** denk ik dat het echt reëel is dat op dat moment deze maatregelen nog gelden. En dat betekent dus thuis echt **niet met z'n***

allen een groot Sinterklaasfeest, maar in kleine kring." (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (27-10-2020), 27 oktober 2020)

NL'ers vierden Sinterklaas voor de coronacrisis in een grote groep, en ook tijdens de crisis worden suggesties gegeven over hoe dit samenzijn alsnog plaats kan vinden, door de groep te verkleinen of het feest over meerdere dagen te verspreiden.

Tot slot is ook Kerst een feest waarbij samenzijn een belangrijk thema is. Dat wordt benadrukt in het volgende citaat:

*"En **Kerst** wordt anders dan andere jaren, dat is zeker. **Maar Kerst is een feest dat we samen vieren.**"* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020), 3 november 2020)

Met elkaar, voor elkaar

Een laatste manier waarop NL'ers saamhorig zijn die ik wil belichten, is de manier waarop zij zich samen inzetten voor een ander:

*"En daarmee is er alle aanleiding voor extra maatregelen en daar hebben we vandaag dan ook toe besloten. Omdat **we solidair moeten zijn met de mensen die in de zorg werken en met de mensen met een andere ziekte dan corona die op een wachtlijst dreigen terecht te komen.**"* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020), 3 november 2020)

*"Het is juist een **enorme vorm van solidariteit** om je wel aan die regels te houden, om dat wel te doen om daarmee **een ander te beschermen**. En ik denk eerlijk gezegd dat mensen dat heel goed begrijpen."* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (6-8-2020), 6 augustus 2020)

*"Omdat we ons allemaal aan de basisregels hielden. En dat moeten we blijven doen, ook als u denkt dat u niet veel kans loopt om ziek te worden. **Doe het dan voor een ander, voor de kwetsbaren**. En wie weet toch voor uzelf."* (Letterlijke tekst persconferentie minister Grapperhaus over het coronavirus (22-7-2020), 22 juli 2020)

NL'ers moeten zich verantwoordelijk gedragen voor de kwetsbaren in de samenleving. Ze moeten solidair zijn met deze kwetsbaren, en zich aan de regels houden om hen te beschermen.

5.2.2 Kerken, moskeeën, Kerstmis en ramadan

In de tekstuele analyse is te zien dat christelijke onderdelen van de Nederlandse samenleving, zoals kerken en Kerstmis, aanzienlijk vaker besproken worden dan islamitische onderdelen, zoals moskeeën en de ramadan. In deze paragraaf laat ik zien hoe deze onderdelen precies besproken worden in de coronapersconferenties.

Gebedshuizen

In het cluster *openbare ruimten* worden gebedshuizen, en dan met name kerken, het meest genoemd, zo blijkt uit de tekstuele analyse. De gebedshuizen worden vaak samen genoemd om te benadrukken hoe goed zij zich gedragen in de coronapandemie:

“Kerken, moskeeën, iedereen werkt mee om in de haarvaten van de samenleving de mensen te bereiken.” (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 27 maart 2020, 27 maart 2020)

“De moskeeën en kerken bijna allemaal doen het op afstand.” (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (6-5-2020), 6 mei 2020)

“Maar we zien gelukkig dat toch de meeste kerken op dit moment en ook moskeeën de dienst op afstand doen.” (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (19-5-2020), 19 mei 2020)

“Dat kan ook denk ik omdat je ziet dat gemiddeld genomen kerken en moskeeën heel verantwoordelijk handelen in deze tijd.” (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (18-9-2020), 18 september 2020)

Moskeeën worden eigenlijk altijd in samenspraak met kerken genoemd, maar wanneer zij apart benoemd worden gaat het ook over hun verantwoordelijke gedrag en sociale functie. Over kerken specifiek valt ook op dat zij genoemd worden als bewerkstelliger van goede initiatieven:

“En aanvullend op alle goede initiatieven die er zijn, landelijk en lokaal, van kerken tot buurtgemeenschappen, om mensen uit hun isolement te halen, wil ik vandaag aan iedereen de oproep doen de komende tijd nog wat meer op elkaar te letten.” (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020), 3 november 2020)

“Onder de hashtag #EenKleinGebaar hebben kerken, vrijwilligersorganisaties en vele anderen door het hele land nog meer aandacht voor de mensen die dat nodig hebben.” (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (8 december 2020), 8 december 2020)

Gebedshuizen zijn plaatsen die zich verantwoordelijk gedragen en zich inzetten voor de Nederlandse gemeenschap.

Religieuze feestdagen

In de tekstuele analyse is te zien dat wanneer het over feestdagen gaat, Kerstmis veruit het meest besproken is. De ramadan wordt daarentegen slechts een aantal keer genoemd, en

Suikerfeest helemaal niet. Discursief bestaat er ook een verschil tussen de manier waarop Kerstmis en de ramadan besproken worden. Kerst lijkt namelijk voor alle NL'ers zo van belang dat het bijna noodzakelijk wordt dat het doorgaat:

*“Maar Kerst is een feest dat we samen vieren. En **dat moet ook dit jaar zo zijn.**”*
(Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020), 3 november 2020)

*“Juist dit jaar is de behoefte om met Kerst samen te zijn extra groot. En **juist dit jaar hebben we het nodig** om tijdens de donkere dagen extra aandacht te hebben voor elkaar en voor de mensen in onze omgeving.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (17 november 2020), 17 november 2020)

*“Het laat zien hoe **extra belangrijk** Kerst dit jaar voor ons is.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (8 december 2020), 8 december 2020)

*“Inmiddels tellen we door corona bijna 10.000 lege stoelen aan de kersttafel. Dat is natuurlijk ongelooflijk verdrietig en een **extra reden** waarom we met Kerst zo graag bij elkaar willen zijn.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (8 december 2020), 8 december 2020)

NL'ers hebben kerst nodig. Het is juist in crisistijd extra belangrijk dat het doorgaat. De verantwoordelijkheid hiervoor legt de regering voornamelijk bij haarzelf neer:

*“En daarom grijpen **we** de komende twee weken extra ferm in. Juist omdat we met elkaar willen dat er half december weer meer mogelijk is dan nu. Juist omdat we Kerst willen vieren met de mensen die ons het meest dierbaar zijn.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020), 3 november 2020)

*“En wij hebben maar één taak, Hugo de Jonge en ik, met het hele kabinet. En dat is ervoor te zorgen dat onze volksgezondheid zo goed mogelijk, onze collectieve volksgezondheid zo goed mogelijk door deze crisis gaat en dat we het land veilig houden. (...) **[W]e gaan er natuurlijk alles aan doen** om met die Kerst het een beetje normaal te houden, ja het is natuurlijk helemaal niet normaal, maar binnen wat we hier geschetst hebben.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (8 december 2020), 8 december 2020)

De ramadan wordt slechts in één persconferentie genoemd. Hierin wordt de moslimgemeenschap in Nederland toegesproken om hen te vragen zich ook tijdens de ramadan aan de maatregelen te houden:

*“Hoe moeilijk het ook is, houd je ook tijdens de **Ramadan** aan de voorschriften. We moeten dit echt samen doen. En ik weet dat **moskeeën** en andere maatschappelijke*

*organisaties, ook waar het betreft de **moslimgemeenschap in Nederland**, daar **heel actief mee bezig zijn en dat waardeer ik enorm.*** (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 17 april 2020, 17 april 2020)

Hoewel de moslimgemeenschap in dit citaat op een positieve manier wordt toegesproken, namelijk door waardering te uiten voor hun verantwoordelijkheidsgevoel, ligt de verantwoordelijkheid in dit geval niet bij de regering, maar volledig bij de moslimgemeenschap:

*“En ik vraag alle moslims in Nederland om ook dit moment van de dag thuis, met het gezin of hoe dan ook, door te brengen. Het is echt van groot belang. Hoe moeilijk het ook is, **houd je ook tijdens de Ramadan aan de voorschriften.**”* (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 17 april 2020, 17 april 2020)

Met betrekking tot de ramadan wordt geen enkele keer gerept over het belang van het samenzijn dat ook in deze periode geldt. Het is wel “een periode waarin mensen normaal gesproken elkaar opzoeken”, maar hier wordt, in tegenstelling tot bij de kerstperiode, geen belang of noodzaak aan gehecht.

5.2.3 Verantwoordelijkheid

Zoals in de tekstuele analyse naar voren komt, is verantwoordelijkheid een veelbesproken onderwerp in de coronapersconferenties. In deze paragraaf laat ik zien hoe de NL'er – al dan niet – verantwoordelijk is, en op wat voor manier.

De volwassen NL'er

Uit de tekstuele analyse blijkt dat de NL'er verstandig, verantwoordelijk en op feiten gericht is, en dat zij/hij/hun zich aan de afspraken houdt. In de coronapersconferenties worden deze termen samengevat als 'volwassen':

*“Maar ik vind het ook bij een **volwassen** democratisch land horen om mensen uiteindelijk ook daar **hun eigen verantwoordelijkheid** in te laten nemen.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge over verlenging coronamaatregelen, 31 maart 2020)

*“Omdat we volgens mij in dit land allemaal **volwassen** zijn en zeggen ‘okay, **these are the facts, dan doen we dat zo.**’”* (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 29 mei 2020, 29 mei 2020)

*“Volgens mij zijn we een land vol **volwassen mensen**, nou moet je gewoon **de feiten vertellen** en dan is het aan die **volwassen mensen** om te besluiten of ze dat willen.”* (Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 26 juni 2020, 26 juni 2020)

*“Dit is echt **een verantwoordelijkheid** die we met zijn allen hebben. Dat is ook Nederland. Wij zijn **volwassen mensen** in een volwassen democratie.”* (Letterlijke tekst)

persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (6-8-2020), 6 augustus 2020)

*“Ik ga niet smeken aan de samenleving om iets te doen. Ik vind het onze rol om in die **volwassen relatie** te zeggen: **die [sic] zijn de feiten** en op grond van alle deskundige adviezen, politiek en bestuurlijk gewogen, is dit ons oordeel **wat we met zijn allen zouden moeten doen**. Dat is **een gesprek van volwassenen tot volwassenen**. Dat is het land waar ik mij bij thuis voel.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (6-8-2020), 6 augustus 2020)

De ongehoorzame NL'er

Tegenover de volwassen NL'er staat de 'on gehoorzame' NL'er. Hij/zij/hun is asociaal, eigenwijs en onverantwoordelijk:

*“(...) [M]ijn verstand staat werkelijk stil als je de beelden ziet van bijvoorbeeld de overvolle stranden, mensen die op parkeerplaatsen half tegen elkaar opbotsen als ze uit de auto komen, er zijn zelfs schijt-aan-corona-feestjes. **Het is gewoon asociaal, dat moet dus stoppen.**”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte, ministers Grapperhaus, De Jonge en Van Rijn over aangescherpte maatregelen coronavirus, 23 maart 2020)

*“Er wordt ook echt hard ingegrepen als die feestjes wel worden geconstateerd. Het is **zeer onverantwoord** als mensen het doen. Echt **zeer onverantwoord.**”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (27-10-2020), 27 oktober 2020)

*“Wees niet die **eigenwijze persoon** die de randjes van de regels opzoekt.”* (Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (12 januari 2021), 12 januari 2021)

In deze voorbeelden is te zien dat hedonistische burgerlijke waarden als 'plezier maken', 'van het leven genieten' en 'nieuwe dingen meemaken' in de coronapersconferenties sterk worden afgekeurd. Naar het strand, feesten en grenzen opzoeken zijn niet langer gewenst gedrag van de NL'er. Hoewel de ongehoorzame NL'er wel wordt genoemd, blijkt uit de tekstuele analyse dat deze een stuk minder vaak ter sprake komt dan de gehoorzame NL'er.

5.3 Resultaten socioculturele analyse

Dat bepaalde onderwerpen veel aandacht krijgen in de coronapersconferenties, terwijl deze voor de coronacrisis veel minder besproken werden, is ten dele te verklaren vanuit de socioculturele context waarin de persconferenties gehouden worden. In de socioculturele analyse licht ik toe wat deze context precies is.

5.3.1 Crises en overheidscommunicatie

Zoals in de context al is beschreven, heeft het coronavirus een wereldwijde crisis in gang gezet. Hoewel de schaal en impact van de coronacrisis duidelijk een nieuw fenomeen is – nog niet eerder werden zo veel persconferenties over één crisis gehouden – zijn er wel degelijk eerdere crises geweest waarbij moest worden nagedacht over de manier waarop de overheid met de bevolking van Nederland communiceert. Annette Klarenbeek (2003) stelt dat Nederland de afgelopen jaren toenemend te maken heeft gehad met situaties die uitzonderlijk kunnen worden genoemd. “Het openbaar bestuur kwam in aanraking met ingrijpende gebeurtenissen die overheidsorganisaties door elkaar schudden” (p. 193). Zij onderscheidt drie typen crises, die ieder om een eigen communicatiestrategie vragen: de acute crisis, de sluimerende crisis en de institutionele crisis. De acute crisis is volgens Klarenbeek een ernstige verstoring van gangbare processen. Een gebeurtenis, incident of calamiteit is dan dermate dramatisch dat een organisatie of (deel van) de samenleving volstrekt ontwricht raakt. Een sluimerende crisis is volgens haar een crisis die langzaam maar zeker voortschrijdt tot een steeds nijpender probleem. Een institutionele crisis is ten slotte een crisis waarbij de normale gang van zaken verstoord raakt, waardoor de overheidsorganisatie kwetsbaar wordt en de missie en identiteit op de proef gesteld worden.

De coronacrisis laat zich niet in één van deze typen vatten, maar is een mengsel van alle drie. Met de constante dreiging van stijgende besmettingscijfers (en de gevolgen daarvan voor met name de ziekenhuisbezetting) is de coronacrisis tot op heden een sluimerende crisis die zich, wanneer de stijging niet onder controle te houden is, ontpopt tot een acute crisis waarbij winkels, horeca, openbare gebouwen en het openbaar vervoer (gedeeltelijk) gesloten worden. Ook in de sluimerfase heeft de coronacrisis een ontwrichtende werking op de normale gang van zaken, wat het lastig maakt om een duidelijk onderscheid te maken tussen acuut en sluimerend. De mate van impact van de coronacrisis is daarnaast dusdanig groot dat deze ook als institutionele crisis kan worden gezien. Denk hierbij aan de lockdowns, waardoor winkels en horeca gesloten zijn, het uitstellen van medische ingrepen ten gevolge van het aantal coronapatiënten dat op de IC belandt, en aan de demonstraties tegen de coronamaatregelen waarbij geweld en politieoptreden niet ongebruikelijk zijn.

5.3.2 De coronapersconferentie

De NL'er wordt sinds maart 2020 door de Nederlandse overheid geïnformeerd over de adviezen, maatregelen en ontwikkelingen rondom het coronavirus door middel van op TV uitgezonden (en later op YouTube geüploade) persconferenties. In deze paragraaf licht ik toe hoe de inhoud van deze coronapersconferenties tot stand komt, en wie uiteindelijk aan het woord is in deze persconferenties – naast de ministers die de statements geven.

Communicatie-adviezen: geen onderscheid maken en iedereen bereiken

Voor het effectief toespreken van de gehele samenleving zijn, specifiek met het oog op de coronacrisis, een aantal adviezen opgesteld. Zo heeft Will Tiemeijer (2020) namens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een advies gepubliceerd voor goede communicatie rond de coronacrisis. Hij noemt hierin de noodzaak van een centrale in plaats van regionale regie over de communicatie en kernboodschappen, maar ook het belang van kennis van de houding en het gedrag van de doelgroep. Joep Schaper (2020) geeft in het SCP-coronakompas “inzicht in (...) maatschappelijke effecten, hoe die zich door de tijd kunnen ontwikkelen, en wat de mogelijkheden zijn om tijdig bij te sturen” (p. 1). Als aandachtspunten voor het beleid noemt hij ook het belang van rekening houden met verschillende doelgroepen in beleidsvorming, om zo te zorgen dat bij maatregelen en communicatie “de context van specifieke groepen beter wordt meegenomen” (p. 4). Hij waarschuwt beleidsmakers voor een gerichte aanpak waarbij verschillende maatregelen voor verschillende bevolkingsgroepen gelden, omdat dit ervoor kan zorgen dat groepen zich benadeeld voelen omdat voor hen ander beleid geldt dan voor anderen. Ook noemt hij als verdere aandachtspunten dat speculatie over oorzaken van uitbraken bij sociale groepen stigmatiserend kan werken, met name wanneer het over veronderstelde culturele oorzaken gaat. Het is volgens hem goed om daarom rekening te houden met de sociaaleconomische achtergrond van mensen en of zij voldoende bereikt worden door overheidsinformatie.

Kim Putters (2020) heeft, als directeur van het SCP, een brief geschreven aan het kabinet waarin hij feedback levert op de manier waarop de maatregelen naar de samenleving gecommuniceerd worden. In zijn verbeterpunten kaart hij aan dat hoewel er in de communicatie aandacht is voor polarisatie en participatie, ook solidariteit tussen burgers en de bereidheid om offers te maken voor andermans welzijn aandacht moeten krijgen. “Waar burgers in crisistijd saamhorig en solidair lijken, ligt in de lijn der verwachtingen dat deze solidariteit af gaat nemen zodra de rekening van de crisis voldaan moet worden en mensen hun kwaliteit van leven zien stagneren of verslechteren” (p. 6). Het is dus van belang dat er een sterke nadruk gelegd wordt op solidariteit en compassie.

In de bovenstaande adviezen wordt een belangrijke oproep gedaan met betrekking tot het toespreken van de bevolking: voorkom dat verschillende delen van de bevolking verschillend behandeld worden, en zorg dat je zo veel mogelijk NL'ers bereikt en benadruk dat ze dit samen moeten doen: met elkaar én voor elkaar.

Wie spreekt er tijdens de coronapersconferenties?

Hoewel Rutte en De Jonge inmiddels het gezicht zijn van de coronapersconferenties, is het uiteraard niet zo dat zij exclusief verantwoordelijk zijn voor de inhoud van deze persconferenties. Laurens Boven en Sophie van Leeuwen (2020) geven inzicht in de totstandkoming van de persconferenties. Deze worden, zo blijkt uit hun verslaggeving, allereerst voorbereid door het Nationaal Kernteam Crisiscommunicatie (NKC). Dit is een

samenwerking van communicatieafdelingen van verschillende departementen van de Rijksoverheid, onder leiding van de directeuren communicatie van het Ministerie van Justitie en Veiligheid – Ivar Nijhuis – en van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport – Mark van der Roer. Het NKC onderhoudt een vrijwel continu opinieonderzoek onder NL'ers. Door middel van deze peilingen wordt in kaart gebracht wat de gemoedstoestand is van de bevolking. Ook wordt in de gaten gehouden hoe goed mensen zich aan de voorschriften houden. De resultaten van deze peilingen zijn bepalend voor de toon en de inhoud van de persconferenties. Ook wordt de terminologie die uiteindelijk door de ministers wordt gebruikt in de persconferenties in samenspraak met gedragsdeskundigen bepaald. Toch zijn Rutte en De Jonge ook persoonlijk betrokken bij het zoeken naar de 'juiste woorden', en voorzien zij de conceptversies van de persconferenties van commentaar. Volgens Nijhuis zijn de ministers dan ook niet 'volledig gescript': "Het zijn wel bewindslieden, hè? Je kunt ze niet volledig scripten" (in Boven en Van Leeuwen, p. 82).

De coronapersconferenties zijn dus niet aan één persoon (of twee personen) te verbinden: hoewel Rutte en de Jonge de persconferenties uitvoeren en antwoord geven op persvragen, is wat zij zeggen geen directe weergave van wat zij als individuen denken of vinden. Zij spreken namens de regering, en hun uitspraken komen voort uit onderzoek van meerdere overheidsonderdelen, zoals het NKC en het SCP. Toch zijn ze, zoals hierboven ook bevestigd wordt, niet volledig gescript. Hun visie en mening heeft een gedeeltelijke invloed op de uiteindelijk persconferentie, evengoed als hun iteratie van de tekst en hun invulling van het antwoord op persvragen.

5.3.3 Vertrouwen in – en receptie van – de persconferenties

In opdracht van het SCP wordt vier keer per jaar het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) gedaan naar de stand van zaken van de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen van burgers. Uit het onderzoek in het tweede kwartaal en het vierde kwartaal van 2020 blijkt dat, hoewel het politieke en institutionele vertrouwen van burgers licht daalde in de tweede helft van 2020, het vertrouwen hoger is dan voor de coronacrisis (Dekker, Den Ridder, Van Houwelingen en Miltenburg, 2020 en Den Ridder, Miltenburg, Steenvoorden, Van der Meer en Dekker, 2020). De stijging van het vertrouwen wordt voor een groot deel gewijd aan tevredenheid over de aanpak van de coronacrisis. Volgens Dekker et al. geven respondenten aan te waarderen dat "het kabinet rust en eenheid uitstraalt, doorpakt, de leiding neemt en weet wat het doet en dat kan men in een moeilijke tijd waarderen" (p. 41). In oktober 2020 zijn burgers volgens Den Ridder et al. iets minder uitgesproken positief, maar desondanks blijven de meeste mensen van mening dat de regering haar best doet in een moeilijke tijd. In het onderzoek van het tweede kwartaal van 2021 (Miltenburg, Den Ridder, Wagemans en Schaper, 2021) blijkt dat het vertrouwen begin 2021 is teruggedaald naar het niveau van voor de crisis, maar dit is ten dele te wijten aan niet-coronagerelateerde politieke kwesties zoals de duur van de vorming van een nieuw kabinet en de nasleep van de toeslagenaffaire. Daarnaast leggen Miltenburg et al. uit dat

het sterke vertrouwen in het eerste jaar van de crisis is toe te schrijven aan het zogenaamde *'rally round the flag-effect'*: "direct na een externe crisis en dreiging heeft men vaak (tijdelijk) veel meer vertrouwen in politieke instituties" (p. 20). Dit vertrouwen neemt volgens hen af naarmate de angst en onzekerheid niet langer de overhand hebben onder burgers.

Niet alleen was het institutionele en politieke vertrouwen van NL'ers hoog, ook blijkt uit cijfers van Stichting KijkOnderzoek (SKO) dat de persconferenties een hoog aantal kijkers trokken. In een overzicht van de top 10 meest bekeken extra journaaluitzendingen (waaronder de coronapersconferenties vallen) is te zien dat deze tussen de 6,5 en 8,6 miljoen kijkers trokken (SKO, p. 3).

Op basis van het door het SCP gemeten vertrouwen en de hoge kijkcijfers van de persconferenties kan worden gesteld dat de persconferenties die tussen maart 2020 en februari 2021 gehouden zijn, over het algemeen goed ontvangen werden. Toch is er ook kritiek op de persconferenties. Hoewel het vertrouwen van NL'ers in de regering ook in oktober 2020 vrij hoog lag, vonden sommige NL'ers dat de regering te laat ingreep, misten ze de logica van de coronamaatregelen, werd er door de politiek niet naar hen geluisterd, werden beloftes niet waargemaakt en werd er te slap opgetreden (Den Ridder et al., 2020).

Ondanks het afnemende vertrouwen, lijkt het erop dat voor de persconferenties die zijn meegenomen in mijn onderzoek geldt dat deze door een grote groep NL'ers werden bekeken, en dat veel NL'ers ook vertrouwen hebben in de instituties die de persconferenties vormgeven.

6. Discussie

In mijn analyse heb ik op tekstueel, discursief en sociocultureel niveau gekeken naar de manier waarop de NL'er discursief wordt gevormd in de coronapersconferenties. In dit hoofdstuk breng ik de inzichten uit mijn analyse samen om antwoord te geven op mijn deelvragen.

6.1 Wat doet de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?

De NL'er doet aan consumeren. Horeca, cultuur en winkels worden vaak genoemd in de persconferenties. Hieruit blijkt dat de NL'er het financieel goed genoeg heeft om - wanneer het coronabeleid het toelaat - weer te participeren aan de consumptiemaatschappij.

Zoals blijkt uit de tekstuele analyse, wordt de horeca regelmatig besproken in de coronapersconferenties. Opvallend is dat horeca in het theoretisch kader geen enkele aandacht krijgt: voor de coronacrisis leek horeca geen typerend onderdeel van Nederland. Een mogelijke verklaring is dat horeca een vorm van wat Billig (1993, geciteerd in De Hart en Versantvoort, 2019) 'banaal nationalisme' noemt: onderdeel van de achtergrond, maar pas zichtbaar wanneer de NL'er er geen toegang meer tot heeft. Een andere verklaring is dat bij de persconferenties sterk is overschat in hoeverre horeca van belang is voor de NL'er. Ongeacht de reden is het bezoeken van horeca voor de discursief gevormde NL'er van groot belang.

Ook is het opvallend dat het voor NL'ers van belang is dat hun haar ook tijdens de coronacrisis goed zit: van alle contactberoepen werden kappers veruit het meest besproken. Dit is, net zoals de aandacht voor horeca, niet terug te zien in het beeld van de NL'er dat in het theoretisch kader wordt geschetst maar past eveneens binnen een maatschappij waarin veel waarde wordt gehecht aan consumptievermogen.

Het belang van consumeren is in overeenstemming met de economisch-burgerlijke waarde 'het financieel goed hebben', zoals deze is vastgesteld in het SOCON-waardenonderzoek (Eisinga, Scheepers en Bles, 8 november 2012). Het geeft echter ook blijk van de door Bovens en Wille (2011) omschreven invloed van de diplomademocratie: door de oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden, die doorgaans ook een hoger inkomen genieten, lijkt de aandacht in de persconferenties te liggen op de NL'ers die ook voldoende verdienen om actief deel te nemen aan de consumptiemaatschappij.

6.2 Wat viert de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?

Feestdagen vieren NL'ers samen om zich verbonden te voelen met hun mede-NL'ers of, in directere kringen, met familie. De toegesproken NL'er viert nationale feestdagen, met de kerstdagen als belangrijkste feestdagen. Ook Sinterklaas en Koningsdag scoren hoog. Dit is in lijn met de uitkomsten van het onderzoek van De Hart (2019), waarin hij stelt dat de kenmerken die door NL'ers als meest typerend voor de Nederlandse identiteit gezien worden, vooral etnisch-nationalistisch van aard zijn. Etnisch-nationalistische uitingen laten zich volgens Leerssen (2015) verbeelden door symbolen uit de geschiedenis van Nederland. Kerstmis, Sinterklaas en Koningsdag komen voort uit de christelijke en monarchistische geschiedenis van Nederland, en het belang van deze dagen toont aan dat etnisch-nationalistische gebruiken de boventoon voeren in wat de discursief gevormde NL'er viert.

Dat blijkt ook uit het contrast tussen de twee besproken religieuze feestdagen: christelijke en islamitische feestdagen. Zowel uit de resultaten van de tekstuele als uit de discursieve analyse komt naar voren dat christelijke feestdagen erg belangrijk zijn voor de NL'er. Belangrijk genoeg dat de rationele – *'these are the facts'* – houding die verwacht wordt van de NL'er naar de achtergrond verdwijnt, omdat Kerstmis koste wat kost gevierd moet worden. Hoewel wel erkend wordt dat ook islamitische gebruiken als de ramadan doorgaan, blijft het hiervoor wel van belang dat de NL'er rationeel blijft en zich aan de regels houdt. De islamitische feestdag Suikerfeest wordt echter niet genoemd, dus de inclusie van islamitische feestdagen in het antwoord op deze deelvraag is gebaseerd op een impliciete connectie (Suikerfeest is het feest aan het einde van de ramadan).

6.3 Hoe wordt de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties omschreven?

6.3.1 Als individu?

Uit het onderzoek van De Hart (2019) blijkt dat NL'ers zich slechts in beperkte mate verantwoordelijk voelen voor Nederland. Dit staat in schril contrast met de in de coronapersconferenties discursief gevormde NL'er, die constant wordt herinnerd aan hun/haar/zijn verantwoordelijkheid. Het vertrouwen op het verantwoordelijkheidsgevoel van de discursief gevormde NL'ers lijkt vrij hoog ten opzichte van hoe verantwoordelijk de NL'er zich voor de coronacrisis voelde.

Daarnaast is de NL'er analytisch, rationeel en volwassen, maar wel tot op zekere hoogte. NL'ers zijn op de feiten gericht en gedragen zich zoals het hoort. Ze begrijpen de feiten en informatie die ze voorgeschiedeld krijgen en passen hun gedrag daarop aan. Aan de andere kant hebben NL'ers het zwaar en verlangen zij terug naar 'het oude normaal'. Sommige

aspecten van het leven van voor de crisis zijn zo belangrijk dat de regering er alles aan doet om ervoor te zorgen dat ze ook tijdens de crisis door kunnen gaan, zelfs als dit mogelijk in conflict is met 'de feiten'. Denk bijvoorbeeld aan kerst vieren, maar ook aan weer naar een terras kunnen, of samen in het park gezellig doen. Rationaliteit is het belangrijkste, maar in relatie tot specifieke gewoonten of tradities is er ruimte voor minder rationeel gedrag, al zijn ook daar grenzen. De NL'er moet wel volwassen blijven.

In het verlengde hiervan kan worden gesteld dat de NL'er hoogopgeleid is. Kenmerken als analytisch, op feiten gericht en volwassen impliceren een denkniveau dat hoort bij een hoger opleidingsniveau. Daarnaast is er in de persconferenties relatief veel aandacht voor onderwijs, en hoewel basisonderwijs veruit de meeste aandacht krijgt, worden ook studenten, universiteiten, mbo en hbo genoemd. De verwachting dat de NL'er een hoger opgeleid denkniveau bezit laat zich verklaren door de diplomademocratie waarvan we deel uitmaken (Bovens en Wille, 2011). Door de grote politieke invloed van hoger opgeleiden wordt de invulling van de persconferenties eenzijdig beïnvloed door de overrepresentatie van deze hoger opgeleiden in de overheid.

6.3.2 Als collectief?

De toegesproken NL'ers moeten – of willen – dingen met elkaar doen. Saamhorigheid is een veelbesproken thema in de persconferenties, en ook in het onderzoek van De Hart (2019) lijken NL'ers zich toch met enige mate verbonden te voelen met elkaar. Dat de nadruk in de persconferenties op het belang van solidariteit en saamhorigheidsgevoel wordt gelegd is in lijn met het communicatie-advies dat de overheid krijgt. Dat het saamhorigheidsgevoel ook meer dan voor de crisis onder NL'ers leeft, is ten dele te verklaren doordat dit gevoel aan het begin van een crisisperiode toeneemt, door het zogenaamde '*rally round the flag*'-effect (Miltenburg et al., 2021).

Het saamhorigheidsgevoel van NL'ers heeft een noodgedwongen verschuiving gemaakt. Waar voor de coronacrisis collectieve identiteit werd ervaren op momenten van herdenking, op feestdagen of tijdens een sportwedstrijd, hebben we nu een nieuwe manier om ons verbonden te voelen: door samen corona onder controle te krijgen.

6.4 Hoe leeft de NL'er die discursief gevormd wordt in de coronapersconferenties?

De toegesproken NL'er leeft in een gezin, doorgaans met (jonge) kinderen. De familiaal-burgerlijke waarden (getrouwd zijn, kinderen hebben en opvoeden, leven voor je gezin) die gemeten zijn in het SOCON-waardenonderzoek van Eisinga, Scheepers en Bles (8 november 2012) zijn ook voor de in de coronapersconferenties discursief gevormde NL'er van groot belang. Dit is te zien in de tekstuele analyse, zowel aan de hoge frequentie waarin kinderopvang en basisscholen besproken worden als aan de hoge frequentie waarin de

termen 'gezin' en 'familie' gebruikt worden ten opzichte van andere huishoudensvormen. Ook in de resultaten van de discursieve analyse is te zien dat gezinnen en families vaak als voorbeeld gegeven worden. Zo zijn Sinterklaas en kerst familiebijeenkomsten, vier je ook Pasen met je gezin en ga je – als het weer kan – naar het restaurant met je familie. Alleenstaanden worden nooit genoemd. Wel wordt eenzaamheid en je alleen voelen van tijd tot tijd benoemd, maar het is voorbarig om te veronderstellen dat deze twee synoniem staan, omdat niet iedereen die alleen is zich eenzaam voelt, en vice versa.

7. Conclusie

In dit hoofdstuk geef ik een overzicht van de inzichten die ik heb opgedaan in mijn onderzoek en geef ik antwoord op mijn hoofdvraag. Vervolgens reflecteer ik op mijn onderzoek en onderzoeksmethode en geef ik een aantal verbeterpunten waarmee in toekomstig onderzoek rekening gehouden kan worden. Tot slot geef ik enkele suggesties voor vervolgonderzoek op basis van mijn onderzoeksresultaten.

7.1 Inzichten

In mijn onderzoek heb ik gezocht naar het antwoord op de vraag: Welk beeld van de NL'er wordt discursief gevormd in de coronapersconferenties? Hiervoor deed ik een kritische discoursanalyse van 53 persconferenties uit de periode maart 2020 tot en met februari 2021. Uit het hieraan voorafgaande literatuuronderzoek is gebleken dat NL'ers, voor de coronacrisis, waarde hechtten aan collectieve feestdagen en nationale herdenkingen, volksgewoonten en vrijheid en saamhorigheid. Voor deze elementen geldt dat ze zowel etnische als civiele nationalistische kenmerken bezitten, maar dat zeker voor de feestdagen en gewoonten de *sliding scale* iets meer richting het etnische gaat. NL'ers voelen zich betrokken bij en verbonden met Nederland, en in iets mindere mate ook met NL'ers. Ze voelen zich in beperkte mate verantwoordelijk voor Nederland. Daarnaast zijn traditioneel burgerlijke waarden, zoals het financieel goed hebben en leven voor je gezin, belangrijk voor de NL'er. Ook hedonistische waarden zoals van het leven genieten, plezier maken en nieuwe dingen beleven zijn belangrijk voor de NL'er.

Uit mijn analyse zijn een aantal kenmerken en eigenschappen naar voren gekomen die deel uitmaken van het beeld dat van de NL'er gevormd wordt in de coronapersconferenties. Allereerst heeft de NL'er voldoende inkomen om actief mee te doen aan de consumptiemaatschappij, bijvoorbeeld door de horeca te bezoeken en naar de kapper te gaan. In het verlengde van dit inkomen is de NL'er ook hoger opgeleid, iets wat blijkt uit de verantwoordelijke, analytische en volwassen manier van denken van de NL'er. Daarnaast zijn feestdagen met een etnisch-nationalistische grondslag, zoals Kerstmis, Sinterklaas en Koningsdag belangrijk voor de NL'er. Ook is de NL'er saamhorig, al is dit gevoel van saamhorigheid verschoven van het samen vieren van bijvoorbeeld eerdergenoemde feestdagen naar het samen corona onder controle krijgen. Verder heeft de NL'er een gezin met (jonge), thuiswonende kinderen. Het vieren van kerst of het bezoeken van een restaurant wordt vaak in gezinsverband gedaan, wat uitwijst dat zowel familiaal- als economisch-burgerlijke waarden belangrijk zijn voor de NL'er.

De horeca bezoekende, analytisch ingestelde, kerstvierende, gezinshebbende NL'er is goed vertegenwoordigd in de coronapersconferenties. Het beeld van de NL'er dat gevormd wordt in de persconferenties is voornamelijk gebaseerd op deze kenmerken. Dit betekent dat de NL'er die niet binnen dit plaatje past zich ook in mindere mate zal herkennen. Juist omdat

de overheid er voor alle NL'ers is, is het nuttig om in toekomstige overheids(crisis)communicatie – of dit nu coronagerelateerd is of niet – te zorgen dat het gevormde beeld wat minder sterk op een beperkt aantal kenmerken en eigenschappen leunt. Door een meer diverse groep NL'ers in gedachten te houden bij het invullen van de coronapersconferenties kan het gevormde beeld meer toereikend worden gemaakt.

7.2 Reflectie

Door het gebruik van analysesoftware Nvivo voor mijn kritische discoursanalyse heb ik laten zien hoe deze analysemethode ook kan worden toegepast op een relatief grote dataverzameling. Het analyseren van mijn ongeveer 432.000 woorden-tellende corpus was niet mogelijk geweest zonder de mogelijkheid om zoekopdrachten uit te voeren in Nvivo en de gevonden materialen te organiseren aan de hand van codes. Gezien de uitkomsten van mijn onderzoek lijkt deze methode zich goed uit te lenen voor het discursief analyseren van een groter corpus binnen de context van een masterscriptie.

Ondanks mijn tevredenheid met de methode zijn er een aantal aspecten die ik achteraf gezien anders had willen aanpakken. Zo had ik me binnen mijn corpus beter alleen kunnen richten op de uitspraken van de ministers, door de uitspraken van de journalisten weg te laten. Ik heb ze in de data behouden voor de discursieve analyse, zodat ik de antwoorden van de minister in hun context zou begrijpen. Maar dit heeft ervoor gezorgd dat in de tekstuele analyse ook door de journalisten gebruikte termen werden meegeteld. In vervolgonderzoek zou het verstandig zijn de uitspraken van journalisten niet mee te nemen in de tekstuele analyse.

Om mijn deelvragen goed te kunnen beantwoorden heb ik mijn analyse op een specifieke manier onderverdeeld. Deze onderverdeling is, voor een deel, arbitrair: kenmerken van wat de NL'er doet zijn net zo goed onderdeel van hoe de NL'er leeft en vice versa. Zo staat de kerk in de leefomgeving van de NL'er, maar is naar de kerk gaan iets dat de NL'er doet. Daarnaast is de samenstelling van een huishouden net zo goed hoe de NL'er leeft (met partner en kind of met huisgenoten) als wat de NL'er is (een gezin of een student). In het vervolg zou het goed zijn om ook andere onderverdelingen te overwegen, omdat dit mogelijk invloed heeft op de resultaten van de analyse.

Mijn corpus is dusdanig groot dat het voor mij niet mogelijk was om alle persconferenties in hun volledigheid te lezen en te analyseren. In plaats daarvan gebruikte ik voor de tekstuele analyse zoektermen, en gebruikte ik voor de discursieve analyse de omliggende tekst van deze zoektermen. Dit betekent dat sommige termen mogelijk niet meegerekend zijn in de tekstuele analyse. Zo heb ik bijvoorbeeld gezocht op 'vakkenvuller(s)', maar wanneer gesproken wordt van 'mensen die vakken vullen' telde dit niet mee in de tekstuele analyse. In het verlengde hiervan liep ik data voor de discursieve analyse mis. In het vervolg zou het

daarom verstandig zijn om het corpus volledig te lezen en per persconferentie mijn data te verzamelen.

Een vergelijkbaar onderzoek met meer aandacht voor het kwalitatieve aspect zou een meer genuanceerd beeld kunnen bieden van het discours van de coronapersconferenties. Met een minder groot corpus zouden volledige persconferenties geanalyseerd kunnen worden, in plaats van voorgeselecteerde fragmenten.

7.3 Suggesties voor verder onderzoek

De coronacrisis duurt voort: op het moment dat ik mijn scriptie inlever, is er inmiddels alweer bijna een heel jaar aan nieuwe coronapersconferenties. Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om een vergelijkbare analyse van een nieuw jaar aan persconferenties te doen, om te kijken of de toegesproken NL'er is veranderd. Een ander nuttig vervolgonderzoek zou zijn om het beeld van de toegesproken NL'er te peilen bij de luisterende NL'ers, bijvoorbeeld door middel van een enquête of interviews. Zo kan gekeken worden in hoeverre het beeld wat de overheid van de NL'er heeft overeenkomt met het beeld dat NL'ers van zichzelf hebben.

9. Bibliografie

Primaire bronnen

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 6 maart 2020 [mediatekst] (6 maart 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/06/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-6-maart-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Mark Rutte en directeur Jaap van Dissel

(Centrum Infectieziektebestrijding) na afloop van crisisberaad kabinet [mediatekst]

(9 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/09/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-mark-rutte-en-directeur-jaap-van-dissel-rivm-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister Bruins naar aanleiding

van de maatregelen tegen verspreiding coronavirus in Nederland [mediatekst] (12

maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/12/persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-bruins-naar-aanleiding-van-de-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus-in-nederland>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 13 maart 2020 [mediatekst] (13 maart

2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/13/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-13-maart-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie ministers Bruins en Slob over aanvullende maatregelen

coronavirus [mediatekst] (15 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari

2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/15/persconferentie-minister-bruins-en-slob-over-aanvullende-maatregelen-coronavirus>.

Letterlijke tekst persconferentie ministers Wiebes, Hoekstra en Koolmees over economische

maatregelen coronavirus [mediatekst] (17 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd

op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/17/persconferentie>

tie-ministers-wiebes-hoekstra-en-koolmees-over-economische-maatregelen-coronavirus.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge over aftreden minister Bruins en het besluit om verpleeghuizen te sluiten voor bezoek [mediatekst] (19 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/19/persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-over-aftreden-minister-bruins-en-het-bezoek-aan-verpleeghuizen>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 20 maart 2020 [mediatekst] (20 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/20/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-20-maart-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte, ministers Grapperhaus, De Jonge en Van Rijn over aangescherpte maatregelen coronavirus [mediatekst] (23 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/23/persconferentie-minister-president-rutte-ministers-grapperhaus-de-jonge-en-van-rijn-over-aangescherpte-maatregelen-coronavirus>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (25-3-2020) [mediatekst] (25 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/25/persbijeenkomst-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 27 maart 2020 [mediatekst] (27 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/27/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-27-maart-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge over verlenging coronamaatregelen [mediatekst] (31 maart 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/31/persconferentie>

tie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-over-verlenging-coronamaatregelen.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (2-4-2020) [mediatekst] (2 april 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/02/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 3 april 2020 [mediatekst] (3 april 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/03/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-3-april-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (7-4-2020) [mediatekst] (7 april 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/07/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 9 april 2020 [mediatekst] (9 april 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/09/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-9-april-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (15-4-2020) [mediatekst] (15 april 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/15/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 17 april 2020 [mediatekst] (17 april 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/17/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-17-april-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Mark Rutte en directeur Jaap van Dissel (Centrum Infectieziektebestrijding) na afloop van crisisberaad kabinet [mediatekst] (21 april 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/21/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-mark-rutte-en-directeur-jaap-van-dissel-centrum-infectieziektebestrijding-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 24 april 2020 [mediatekst] (24 april 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/24/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-24-april-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (29-4-2020) [mediatekst] (29 april 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/29/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-crisisberaad-kabinet-van-29-4-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 1 mei 2020 [mediatekst] (1 mei 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/01/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-1-mei-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (6-5-2020) [mediatekst] (6 mei 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/06/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 8 mei 2020 [mediatekst] (8 mei 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/08/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-8-mei-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (13-5-2020) [mediatekst] (13 mei 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/13/persmoment-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-over-de-coronacrisis>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 15 mei 2020 [mediatekst] (15 mei 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/15/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-15-mei-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (19-5-2020) [mediatekst] (19 mei 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/19/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie ministers Koolmees, Hoekstra en Wiebes over tweede economisch steunpakket coronacrisis [mediatekst] (20 mei 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/20/letterlijke-tekst-persconferentie-ministers-koolmees-hoekstra-en-wiebes-over-tweede-economisch-steunpakket-coronacrisis>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 20 mei 2020 [mediatekst] (20 mei 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/mediateksten/2020/05/20/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-20-mei-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (27-5-2020) [mediatekst] (27 mei 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/27/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 29 mei 2020 [mediatekst] (29 mei 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/mediateksten/2020/05/29/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-29-mei-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (3-6-2020) [mediatekst] (3 juni 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/06/03/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 5 juni 2020 [mediatekst] (5 juni 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/06/05/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-5-juni-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 12 juni 2020 [mediatekst] (12 juni 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/06/12/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-12-juni-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 19 juni 2020 [mediatekst] (19 juni 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/06/19/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-19-juni-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge na afloop van crisisberaad kabinet (24-6-2020) [mediatekst] (24 juni 2020). *Rijksoverheid*.

Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/06/24/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet-24-6-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 26 juni 2020 [mediatekst] (26 juni 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/mediateksten/2020/06/26/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-26-juni-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 3 juli 2020 [mediatekst] (3 juli 2020).

Rijksoverheid. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/mediateksten/2020/07/03/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-3-juli-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister Grapperhaus over het coronavirus (22-7-2020)

[mediatekst] (22 juli 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/07/22/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-grapperhaus-over-het-coronavirus>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (6-8-2020)

[mediatekst] (6 augustus 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/08/06/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-6-8-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (18-8-2020)

[mediatekst] (18 augustus 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/08/18/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-18-8-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (1-9-2020)

[mediatekst] (1 september 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/09/01/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-1-9-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (18-9-2020)

[mediatekst] (18 september 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/09/18/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-18-9-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (28-9-2020)

[mediatekst] (28 september 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/09/28/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-28-9-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (13-10-2020)

[mediatekst] (13 oktober 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/10/13/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-13-10-2020>.

19/documenten/mediateksten/2020/10/13/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-13-10-2020.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (27-10-2020) [mediatekst] (27 oktober 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/10/27/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-27-10-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (3 november 2020) [mediatekst] (3 november 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/11/03/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-3-november-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (17 november 2020) [mediatekst] (17 november 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/11/17/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-17-november-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (8 december 2020) [mediatekst] (8 december 2020). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/12/08/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-8-december-2020>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (12 januari 2021) [mediatekst] (12 januari 2021). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2021/01/12/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-12-januari-2021>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (20 januari 2021) [mediatekst] (20 januari 2021). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2021/01/20/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-20-januari-2021>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (2 februari 2021) [mediatekst] (2 februari 2021). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2021/02/02/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-2-februari-2021>.

Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister De Jonge (23 februari 2021) [mediatekst] (23 februari 2021). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2021/02/23/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-23-februari-2021>.

Secundaire bronnen

About [the Centre for Digital Humanities] (g.d.). *Utrecht University*. Geraadpleegd op 19 januari 2022, via <https://cdh.uu.nl/centre-for-digital-humanities/about/>.

Aerts, R. (1998). Alles in verhouding. De burgerlijkheid van Nederland. In R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Uitgeverij Kok Agora.

Boven, L. en Van Leeuwen, S. (2020). *Stilte op het Binnenhof. Politiek in coronatijd*. Uitgeverij Balans.

Bovens, M. en Wille, A. (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Uitgeverij Bert Bakker.

Buitenlandredactie (7 januari 2020). Amerika waarschuwt reizigers voor mysterieuze longkwaal in China. *AD/Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd op 15 september 2021, via <https://www.ad.nl/buitenland/amerika-waarschuwt-reizigers-voor-mysterieuze-longkwaal-in-china~a5cb4af2/>.

Breeze, R. (2011). Critical discourse analysis and its critics. *Pragmatics*, 21(4), 493-525.

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2012). *Meetinstrument waardenoriëntaties* [Tabel]. <https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2012/45/2012-btwin-t.xls>.

Combrink, N. (25 mei 2018). Het zijn toch maar woorden? Hoe genderongelijkheid in onze taal schadelijk kan zijn. *OneWorld*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, via

<https://www.oneworld.nl/lezen/seks-gender/feminisme/het-zijn-toch-maar-woorden/>.

Communicatiebeleid van de Rijksoverheid (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/overheidscommunicatie/communicatie-beleid-van-de-overheid>.

Coronavirus COVID-19 (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 14 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19>.

Coronavirus tijdlijn (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 14 januari 2022, via

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn>.

De Cillia, R., Reisigl, M. en Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse & Society*, 10(2), 149-173.

De Hart, J. (2019). Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief. In S.

Beugelsdijk, J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort, *Denkend aan Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2019* (pp. 1-48). Sociaal en Cultureel Planbureau.

De Hart, J. en Versantvoort, M. (2019). Wat verbindt ons? Een studie naar Nederlandse identiteit. In S. Beugelsdijk, J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort, *Denkend aan Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2019* (pp. 1-38). Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P., Den Ridder, J., Van Houwelingen, P. en Miltenburg, E. (2020).

Burgerperspectieven 2020-02 [Rapport Continu onderzoek burgerperspectieven]. Den Haag: SCP.

Den Ridder, J., Miltenburg, E., Steenvoorden, E., Van der Meer, T. en Dekker, P. (2020).

Burgerperspectieven 2020-04 [Rapport Continu onderzoek burgerperspectieven]. Den Haag: SCP.

Eisinga, R. Scheepers, P. en Bles, P. (8 november 2012). Waardenverandering in Nederland: resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011. Centraal Bureau voor Statistiek.

Fairclough, N. (2010). *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*. Uitgeverij Routledge.

- Februari 2020: Eerste coronabesmetting in Nederland (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 15 september 2021, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdljn/februari-2020-eerste-coronabesmetting-in-nederland>.
- Hall, S. (2013a). Introduction. In S. Hall, J. Evans en S. Nixon (eds.), *Representation* (pp. xvii-xxvi). Sage publishing.
- Hall, S. (2013b). The work of representation. In S. Hall, J. Evans en S. Nixon, *Representation* (pp. 1-59). Sage publishing.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges. *Feminist Studies*, 14(3), 575-599.
- Keulemans, M. (10 januari 2020). Nieuw aan verkoudheid en sars verwant virus bespringt mens in China. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op 15 september 2021, via <https://www.volkskrant.nl/cs-bb8169fb>.
- Kijken in tijden van corona: Kerncijfers TV 2020 [factsheet coronacrisis] (2021). *Stichting Kijkonderzoek*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://kijkonderzoek.nl/kijkcijfers/tv-kijkcijfers/jaarrapporten/jaaroverzichten>.
- Kort overzicht coronamaatregelen (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 14 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/algemene-coronaregels/kort-overzicht-coronamaatregelen>.
- Leerssen, J. (2015). *Nationalisme*. Uitgeverij Athenaeum.
- Maart 2020: Maatregelen tegen verspreiding coronavirus, intelligente lockdown (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 15 september 2021, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdljn/maart-2020-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus>.
- Miltenburg, E., Den Ridder, J., Wagemans, F. en Schaper, J. (2021). *Burgerperspectieven 2021-02* [Rapport Continu onderzoek burgerperspectieven]. Den Haag: SCP.
- Over Rijksoverheid.nl (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/over-rijksoverheid-nl>.
- Positief geteste mensen (g.d.). *Coronadashboard van de Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://coronadashboard.rijksoverheid.nl/landelijk/positief-geteste-mensen>.
- Putters, K. (27 augustus 2020). Peer review Sociaal en Cultureel Planbureau [brief aan Programma Directeur Generaal Covid-19 N.S.T. Obbink van het Ministerie van Justitie en Veiligheid]. *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 1-11.

- Rijksoverheid. (2020, 31 maart). *31 maart 2020: Integrale persconferentie in het kader van corona* [Video]. YouTube. <https://youtu.be/obCkA4YY19A>.
- Schaper, J. (2020). *SCP-coronakompas: vertrouwen. Politiek en sociaal vertrouwen in tijden van corona*. Sociaal en cultureel planbureau.
- Sterfte (g.d.). *Coronadashboard van de Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 15 september 2021, via <https://coronadashboard.rijksoverheid.nl/landelijk/sterfte>.
- Te Velde, H. (2008). De missing link van de nationale identiteit. *Internationale Neerlandistiek*, 46(2), 33-38.
- Tiemeijer, W. (2020). *Communicatie en draagvlak Covid-19. WRR-bijdrage informeel ambtelijk overleg*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Tiemeijer, W. (2021). *Project Nederland. Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Video's en letterlijke teksten persconferenties coronavirus (g.d.). *Rijksoverheid*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/coronavirus-beeld-en-video/videos-persconferenties>.
- WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard (g.d.). *World Health Organization*. Geraadpleegd op 23 januari 2022, via <https://covid19.who.int/>
- Wodak, R. (2001). What CDA is about: A summary of its history, important concepts and its developments. In R. Wodak en M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 1-13). Sage publishing.

Bijlagen

1. Overzicht van clusters en bijbehorende termen
2. Data-analyse in Nvivo

1. Overzicht van clusters en bijbehorende termen

Tabel 1

Clusters en termen bij deelvraag 1

Clusters	Termen
Contactberoepen	Kapper(s); mani-/pedicure; masseur(s); schoonheidsspecialist(en); sekswerker/seksindustrie
Gezondheidszorg	Arts(en); gezondheidszorg; tandart(sen); verpleegkundige(n); ziekenhuis/ziekenhuizen
Horeca	Borrel(s); café(s); etentje(s)/uit eten; horeca; kantine(s); restaurant(s); terras(sen)
Kunst en cultuur	Bioscoop/-open/bios; concert(en); cultuur(sectoer)/culturele sector; evenement(en); festival(s); museum/musea; theater(s); zingen/koor/zangkoor/koorzang
Landbouw	Landbouw; boeren
Ondernemen	Ondernemer(s); zzp'er(s)
Onderwijs	(Kinder)opvang; basisschool/-olen; docent(en); hbo; leerkracht(en); leerling(en); leraar/-aren; mbo; middelbare school/-olen; scholier(en); student(en); universiteit(en)
Openbare orde en veiligheid	Beveiliging/beveiligers; boa('s); brandweer; handhaver(s)/handhaving; marechaussee; politie(agent)(en)/agent(en)
Reizen en vervoer	Auto('s); bus(sen); metro; openbaar vervoer/ov; patiëntenvervoer; tram(s); trein(reis); vliegtuig(en); vliegtuigmaatschappij(en)
Schoonmaak	Schoonmaak/schoonmakers
Sporten	Sport(en); sportschool/sportscholen
Toerisme	Toerisme/toeristen; reisbranche/reisorganisatie
Winkels	Apotheek; drogisterij(en); supermarkt(en); vakkenvuller(s); winkel(s); winkelen

Tabel 2

Clusters en termen bij deelvraag 2a en 2b

Clusters	Termen
Eigenschappen NL'er collectief	Democratisch/-ie; liberaal/-ale; vrij land; met elkaar; met zijn/z'n allen; samen; solidair/solidariteit; voor een ander
Eigenschappen NL'er individu	Aanpassingsvermogen/improvisatievermogen; eenzaam; fatsoen(lijk); feiten; aan houden/aan de afspraken/afspraken houden; geduld; gezond verstand; moeilijk; zwaar; nuchter(heid); asociaal/asociale; eigenwijs/eigenwijze; onverantwoord(elijk); verantwoord(elijk); verstandig; volwassen; zelfbeheersing; (zelf)discipline/gedisciplineerd

Tabel 3

Clusters en termen bij deelvraag 3

Clusters	Termen
Feestdagen	Bevrijdingsdag; Dodenherdenking; Halloween; Kerst(mis); Koningsdag; oud &/en nieuw; Pasen; ramadan; Suikerfeest; Sint-Maarten; Sinterklaas

Tabel 4

Clusters en termen bij deelvraag 4

Clusters	Termen
Openbare ruimten	Bibliotheek/-eken; bos(sen); eigen buurt(je); kerk(en); moskee(ën); park(en); plein(en); station(s); strand(en)
Samenstelling huishouden	Alleen zijn; alleenstaand(e)(n); familie(s); gezin(nen); huisgenoten; partner; studentenhuis/-zen; verpleeghuis/-zen

2. Data-analyse in Nvivo

Mijn analyse in Nvivo laat zich niet gemakkelijk omzetten in een word-vriendelijk bestand. Ik heb er daarom voor gekozen om het Nvivo-bestand als bijlage toe te voegen bij het uploaden van deze scriptie. Dit is dus een apart document, dat enkel geopend kan worden met Nvivo-software. Mocht je geen toegang hebben tot deze informatie maar wel gegevens hieruit op willen vragen, stuur dan een mail naar: h.p.g.peters@students.uu.nl.